

जय
जवान
जय
किसान

9623979067

पुस्तकासाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत, तसेच एम.फिल. व पीएच.डी. संशोधनाची पुस्तके छापून मिळतील.

Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir,
Taroda Kh. Nanded - 431 805 Maharashtra (India)

Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com

siddhiprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979097

9 772434 790002 >

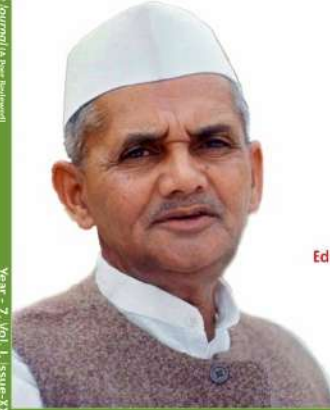
Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. I, Issue-XXXVIII, 2 October 2021

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

*Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal*
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XXXVIII, 2 October 2021

लाल बहादूर शास्त्री
जीवन परिचय
कार्य आणि विचार

Editor : Dr. Dharampurikar Bhalchandra Vajjanathrao

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture,
Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism,
Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 6 . 91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal
Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE – XXXVIII

Year – 7

2 Oct. 2021

विशेषअंक
लाल बहादूर शास्त्री जीवन परिचय कार्य आणि
विचार

Special Issue
Editor by

Dr. Dharampurikar Bhalchandra Vaijanathrao

Dept. of Political Science
N. S. B. College, Nanded.

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded. (MH. India) Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

Director : Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence : House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda

(KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra) Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

umbarkar.rajesh@yahoo.com Mob. No: +91-9623979067 Website: www.wiidrj.com

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Nanded.

Cost: Rs. 300/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. S.V. Shivanikar Principal N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Deepak Dwarkadasrao Bachewar Associate Professor Vasantrao Naik College, Vasarni, Nanded- (MH., India.)
Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr.Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Prof. Dr. Durgadas D. Choudhari Head Dept. of Economics Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr.Kamble Ratnakar Ramrao Associate Professor, Dept.of Economics, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani(MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalaya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonapat - Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kajj Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

1. COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
 WIPRJ,
 Nanded.

Subject: Submission of the article with the title .....

.....

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN - 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Nanded.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ..... the author/authors of the paper titled..... authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : .....

Official Address : .....

..... Pin .....

e-mail id : .....

Mobile and Phone No. : .....

Signature of the Author(s) : .....

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No.624 - Bela Nagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** umbarkar.rajesh@yahoo.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

_____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

_____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	LAL BAHADUR SHASTRI -FOOD AND AGRICULTURE	Rekha L. Nirmale Nigar K. Mujawar	01
02.	LAL BAHADUR SHASTRI'S POLITICAL VIEW	Dr. Buktare Deepak M.	07
03.	लाल बहादुर शास्त्री के सामाजिक विचारों का अध्ययन	डॉ. अलका पांडेय	11
04.	लाल बहादुर शास्त्रीजीचे व्यक्तिमत्व व कार्ये एक दृष्टीक्षेप	डॉ. एन. आर. चिमूरकर	14
05.	लालबहादुर शास्त्री जीवन परिचय, कार्य आणि विचार	अनुराध संजय भारद्वाज	17
06.	लालबहादुर शास्त्री : जीवन प्रवासाचे सिंहावलोकन	डॉ. संजय शत्रुघ्न लांडगे	19
07.	स्वातंत्र्य चळवळीतील लाल बहादुर शास्त्री यांचे योगदान	प्रा. डॉ. टी. एम. पाटील	21
08.	“लालबहादुर शास्त्री जीवनपरिचय, कार्ये आणि विचार” एक चिकित्सक अध्ययन	डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते	24
09.	साधेपणाचं मूर्तिमंत उदाहरण 'लाल बहादुर शास्त्री'	डॉ. डी. एस. पटवारी	28
10.	जय जवान जय किसान याचे निर्माते लाल बहादुर शास्त्री	रविंद्र पि. सोनकांबळे डॉ. सुहास डी. पाठक	31
11.	लालबहादुर शास्त्रींचे भारतीय परराष्ट्र धोरणातील योगदान	डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर	35
12.	भारताचा पहिला 'त्यागी' आर्थिक सुधारक	डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर	38
13.	लालबहादुर शास्त्री एक आदर्श व्यक्तिमत्व	डॉ. निलेश गोकुळ शेरे	44
14.	लाल बहादुर शास्त्री की जीवनी	प्रा. डॉ. सुहास दुर्गादास पाठक	48
15.	स्वातंत्र्य सेनानी पंतप्रधान लाल बहादुर शास्त्री	प्रा. अमोल दीपकराव धुळे	51
16.	१९६५ चे भारत – पाकिस्तान युद्ध आणि लालबहादुर शास्त्री यांची भूमिका	डॉ. प्रशांत प्रभाकरराव सराफ	54
17.	लाल बहादुर शास्त्री यांचे संरक्षण विषयक विचार	डॉ. घन आनंद लक्ष्मीकांत	57
18.	लालबहादुरांचे सृजनशील नेतृत्व : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. भावना पाटोळे	61

LAL BAHADUR SHASTRI -FOOD AND AGRICULTURE

Rekha L. Nirmale

I/C Principal, College of Education, Peth Vadgaon, Kolhapur, Maharashtra, India 416112

Nigar K. Mujawar

Assistant Professor, Womens College of Pharmacy, Peth Vadgaon, Kolhapur, Maharashtra, India 416112

ABSTRACT:

Mahatma Gandhi left a lasting impression on Lal Bahadur Shastri, the second Prime Minister of Independent India. In addition, he is a member of the Indian National Congress Party's leadership. India had the same first-order difficulty in the initial months of Shastri's presidency as it had in the final months of his predecessor's, namely extreme food scarcity. India endured a long food crisis between 1939 and 1952,' according to Taylor C. Sherman. There are a number of undiscovered facts about Lal Bahadur Shastri that can be used to motivate and inspire us. The country underwent significant changes in the years running up to the fourth general elections. the country witnessed major changes. In the early months of Shastri's presidency, India faced the same first-order problem as it had in the closing months of his predecessor's: acute food scarcity. According to Taylor C. Sherman, "India experienced a long food crisis from 1939 and 1952." In the mid-1960s, when India was experiencing a severe agricultural crisis, annual wheat imports soared. Lal Bahadur Shastri, our second Prime Minister, proposed Aatmanirbhar Bharat, a plan to make India self-sufficient by relying more on local manufacturing and service providers. In addition to all of this, Lal Bahadur Shastri made major contributions to the country.

KEYWORDS: Lal Bahadur Shastri, India, Congress, Food, Agriculture.

INTRODUCTION:

Lal Bahadur Shastri was the second Prime Minister of Independent India and he was greatly impressed by Mahatma Gandhi "Jai Jawan Jai Kisan," he said, which means "Hail the army, Hail the farmer." Lal Bahadur Shastri was born in Mughalsarai on October 2, 1904. As a result, this year celebrates the 100th anniversary of his birth. He had served the country for more than 30 years and had earned a reputation as a guy of great integrity and expertise. He was a man of immense inner power who was also humble and forgiving. He spoke the language of the people and was a visionary for the country's advancement. Indian National Congress is a political party in India. Vidya Peeth bestowed upon him the title "Shastri," which means "Scholar," as part of his bachelor's degree award. However, his name was tainted by this designation. Mahatma Gandhi and Lokmanya Tilak had a big influence on Shastri. On May 16, 1928, he married Lalita Devi. He became a life member of Lala Lajpat Rai's Servants of the People Society (Lok Sevak Mandal). He began working for the upliftment of the underprivileged there, eventually becoming the President of the Society. Shastri ji

joined the Indian Independence Campaign in the 1920s, when he took part in the non-cooperation movement. The British imprisoned him for a period of time¹.

Some Unknown Facts About Lal Bahadur Shastri:

1. Lal Bahadur Shastri, India's second Prime Minister, was born on October 2nd, the same day as Mahatma Gandhi.
2. In 1926, he was awarded the title of 'Shastri' by Kashi Vidyapeeth University as a measure of academic achievement.
3. Shastri swam the Ganges twice a day to get to school and wore his books on his head because he didn't have enough money to use a boat at the time.
4. When Lal Bahadur Shastri was the Minister of Uttar Pradesh, he was the first to employ water jets instead of lathi charges to disperse crowds.
5. He coined the phrase "Jai Jawan Jai Kisan" and was instrumental in defining India's destiny.
6. He went to jail because he took part in the non-Cooperation movement at the time of Freedom Struggle with Gandhi ji but he was let off as he was still a minor of 17 years.
7. After independence, as a transport minister, he mandated the hiring of female conductors and drivers in public transit.
8. He accepted a Khadi cloth and spinning wheel as a dowry in his wedding.
9. He took part in the Salt March and was sentenced to two years in prison.
10. As a minister of the interior, he established the first anti-corruption committee.
11. He had also incorporated the Green Revolution notion in order to increase the demand for India's food supply.
12. In the 1920s, he became a major leader of the Indian National Congress and joined the liberation fight. Not only this, he had also supported the promotion of White Revolution for increasing milk production in the country.
13. He had created the National Dairy Development Board and supported the Amul milk cooperative based at Anand, Gujarat.
14. On January 10, 1966, he signed the Tashkent Declaration with Pakistani President Muhammad Ayub Khan to terminate the 1965 conflict.
15. He spoke out against the dowry and caste systems.
16. He was a well-behaved individual with great self-esteem and values.

He didn't even buy a car after becoming Prime Minister. The country underwent significant changes in the years running up to the fourth general elections. Two Prime Ministers had died in a short period of time, and the next Prime Minister, who was widely seen as a political rookie, had only been in office for a year. A collapse in agricultural production, a severe food scarcity, a

depletion of foreign exchange reserves, a dip in industrial production and exports, all accompanied by a dramatic increase in military spending and a diversion of resources away from planning and economic development. One of the first decisions of the Indira Gandhi government was to devalue the Indian rupee, under what was seen to be pressure from the US. Previously, one US dollar could be bought for less than Rs. 5; now, it costs more than Rs. 7. Price increases were driven by the current economic condition. People began to demonstrate in response to rising food prices, food scarcity, rising unemployment, and the country's overall economic situation. Across the country, bandhs and hartals were called on a regular basis. The government viewed the demonstrations as a law-and-order issue rather than reflections of people's grievances. This inflamed public resentment and exacerbated public instability^{2,3}.

FOOD:

India had the same first-order difficulty in the initial months of Shastri's presidency as it had in the final months of his predecessor's, namely extreme food scarcity. 'India endured a long food crisis between 1939 and 1952,' according to Taylor C. Sherman. However, as Rodney H. Mills Jr. demonstrated, food production 'tended to stagnate' during 1953–1954 and 1958–1959, both deemed 'bumper years,' resulting in another 'food crisis'⁴. Floods and other unfavourable seasonal changes caused a significant shortage in wheat and rice output by 1962–1963. Wheat production fell from 12 million tonnes to 10.8 million tonnes that year, with current production predicted to be 9.7 million tonnes. As a result, wheat prices began to soar in September 1963, and the states of Uttar Pradesh, Maharashtra, Bihar, Rajasthan, and West Bengal were particularly hard hit. The situation with rice was far worse. Rice crop suffered the worst damage in 1962–1963, with production falling to 31.9 million tonnes from 34.8 million tonnes the previous year. Rice distribution through fair price shops was 1.1 million tonnes in 1963, approximately 1 million tonnes in 1962, and now 1.3 million tonnes in 1964. Between 1962 and October 1963, the market price had increased by a third. New Delhi had to approach the US government, which consented to a shipment of roughly 2 lakh tonnes, which was scheduled to arrive by the end of December 1964. C. Subramaniam, Shastri's minister for food and agriculture, was negotiating rice purchase agreements with Pakistan, Cambodia, and Thailand, even as he considered imposing rationing across the country. Food scarcity and price rises were not merely an economic concern, but also a politically "important matter," as Congress Members of Parliament (MPs) made clear to their ministers. Shastri and Subramaniam could only hope for a "bumper crop next season," while threatening harsh penalties for black marketeers and hoarders. By October 1964, the situation had deteriorated, and Shastri reassured worried MPs that his government would 'allocate more foreign exchange for the import of wheat from Australia,' while also urging them to 'visit their constituencies and spend some time in the villages so as to enthuse and educate the farmers to

produce more during the coming Rabi season,' thereby bringing the situation to a head. thus, bringing about 'a psychological change'. A month later, it was the turn of rice in the southern states to be in limited supply. New Delhi sent more than 40 waggons of grains to Kerala, but that wasn't enough. Shastri was quick to bring up the "difficulty of foreign exchange" in terms of future imports, and acknowledged that "negotiations were underway to buy rice from specific nations on the basis of staggered payments." Meanwhile, 'coarse grains' were being sold in marketplaces across the country as a substitute. However, it was evident that problems would last at least until spring 1965. In the end, it turned out to be a lengthy affair with far-reaching consequences. 'The famine of 1966–67, which centred on Bihar and resulted in 60 million people nourished for two years exclusively on U.S. food, was one of the incidents that generated an awareness of the rising food difficulties of the Third World in the late 1960s,' according to Gail Omvedt⁵.

Meanwhile, the government enacted the Food Corporation Bill 'to design ways and means to offer farmers incentives to produce more,' as the root-and-branch solution to the problem. The goal was to give them 'due help by form of finance, fertilisers, irrigational facilities and guidance'. Food grain movement limits between zones were also to be reexamined. However, this was not a "radical reform" in food policy, but rather a desperate solution befitting difficult times. Shastri intended to wait until March 1965, 'when the new wheat crops would be harvested,' before beginning anything new. Until then, he blamed "surplus food states" for supplying food grains to "deficient food states," hoping that the overall situation would improve due to predicted bumper crops. 'The food problem and rising costs' remained 'the fundamental challenge facing the country' until the border situation in Kutch and Kashmir heated up in spring-summer 1965. This was the backdrop against which the famed 'green revolution' was born, and both old and new research agree that Shastri 'successfully assisted in the construction of the Green Revolution's foundation.' Shastri initiated it by seemingly 'a simple personnel shift, naming Minister of Steel and Heavy Industries C. Subramaniam the minister of food and agriculture'⁶; a step that was emblematic of a deeper desire to reorient policy from the Nehruvian ideological vision focused on industry towards Shastri's own instinctive feel for agriculture.

However, for the future 'architect' of the 'green revolution,' it was a risky step. According to Subramaniam, the Prime Minister greeted him with the phrase "the Waterloo of many past ministers"⁷ when he accepted his new position. The leitmotif of 'self-sufficiency in food... for the preservation of our freedom' was at the heart of Shastri and Subramaniam's efforts, since India's food imports from the US would balloon to 10 million tonnes per year. When ideologues within the Cabinet, such as Finance Minister TT Krishnamachari, and inside Parliament, such as Communist leaders Hiren Mukherjee and Bhupesh Gujral, oppose Subramaniam, Shastri would back him to the

hilt⁸. Krishnamachari, infamous for a streak of 'intolerance' and 'open hostility to perfectly legitimate criticism of {his} policy', would term the Prime Minister a 'parenthesis in history'. 'Most economic development depends on greater agricultural production, not foreign imports,' according to Shastri, whether in war or peace. When the Johnson administration began to examine methods to utilise aid to force a settlement of the Kashmir problem in the aftermath of the 1965 conflict with Pakistan... Shastri responded by saying that PL480 with "political strings" would not be accepted^{9,10}. Shastri made substantial structural adjustments in addition to personnel changes and personal support, as Adam B. Lerner recently stated. By abolishing members' indefinite tenure and reducing the Planning Commission's status from that of a virtual branch of the prime minister's office to that of weaker economic advisers, he diminished the Planning Commission's outsized influence. Shastri also established his own secretariat within his office.

These were the first actions in the realm of governance intended at bolstering Shastri's position as more than first among equals. Although it was easier to persuade the party to "protect the prime minister's role at the centre of policymaking"^{6,11}. Indeed, the 'burning' food problem was linked to the Congress crust crisis on Shastri's Prime Ministerial plate, much as Shastri's response to one was tied to the other, as Michael Brecher wrote at the time: In mid-August 1964, he issued a detailed letter to the Chief Ministers, requesting their cooperation. He pleaded with the grain trade's middlemen to release whatever food they had stashed. He called a conference with opposition party leaders and asked them not to use a national problem to gain political currency. He made two radical proposals to the Chief Ministers in October, aware of rising dissatisfaction with government inaction a statutory rationing in six cities with populations surpassing one million people, and informal rationing in 105 towns with populations exceeding 100,000 people; b a summary trial of traders selling at higher prices.

To foil these plans and its underlying traditionally consensual and consultative approach, anything from "administrative shortcomings" to "supreme parochialism" was given. Prime Minister's weakness but the party's strength; 'an open flouting of the centre by the state chieftains'¹².

Green Revolution:

When India was in the throes of a significant agricultural crisis in the mid-1960s, annual wheat imports from the United States were three to four million tonnes. India was at the time involved in a conflict with Pakistan, its neighbour. On the other hand, the United States, India's principal food source, threatened to limit wheat shipments if India did not end the conflict. India was suffering from a severe food scarcity and was completely reliant on foreign goods. Shastri brought agriculture to the Planning Commission's attention at the time. And it was this shift in perspective that sparked the Green Revolution. He showed a deep concern for agriculture and was critical of the

lack of contact between the elites and the peasants And finally, his cooperation and masterstrokes turned India to a food surplus economy.

Aatmanirbhar Bharat:

Our second Prime Minister, Lal Bahadur Shastri, presented the idea of making India self-sufficient, Aatmanirbhar Bharat, with a greater reliance on indigenous manufacturing and service providers. Although he did not develop the term Aatmanirbhar, India took the first step toward Aatmanirbharta and began to become self-sufficient as a result of his revolutionary ideas. His contributions to the Green Revolution, the White Revolution, and a variety of other sectors were the catalyst for India's transformation into Aatmanirbhar.

ShastriVrat & Jai Jawan, Jai Kisan:

During the food crisis, Shastri urged his countrymen to go without food for one day a week in order to save food grains. Shstri used "Tyag" in addition to sowing seeds as part of the Green Revolution and to send the food crisis. People complied and gave up a one-time meal once he and his family began fasting. It was dubbed a "Shastri-Vrat" by the country. Shastri brought agriculture to the Planning Commission's notice in order to enhance India's food output. He also coined the popular slogan "Jai Jawan, Jai Kisan." People were encouraged to start farming, and the food crisis was eventually over. Along with all of this, Shastri contributed much to the country^{13,14,15}.

CONCLUSION:

Lal Bahadur Shastri was the second Prime Minister of Independent India and he was greatly impressed by Mahatma Gandhi. Also, a leader of the Indian National Congress Party. His life definitely motivational and inspirational. His work in food and agriculture definitely guide us in Atmanirbhar bharat. His thoughts definitely guide us for bright future of India.

REFERENCES:

1. Aitlxandr, Mithrapuram K., La I Bahadur Shastri, An Illustrated Biography (New Delhi: New Light Publishers, 1978).
2. Aohikari, M., Lai Bahadur Shastri (Delhi: Rajpal and Sons, 1966).
3. Ahluwaua, B.K., Lai Bahadur SI/astri (New Delhi: New Light Publications, 1967).
4. Mills, R.H. (1959). India's food crisis. Far Eastern Survey, 28(10), 145-149.
5. Omvedt, G. (1974), Agrarian crisis in India. Bulletin of concerned Asian Scholars, 6(4), 17-23.
6. Lerner, A.B. (2018). Political neo-Malthusianism and the progression of India's green revolution. Journal of Contemporary Asia, 48(3), 485-507.
7. Subramaniam, C. (1979). The new strategy in Indian Agriculture Vikas.
8. Vishvanathan, S. (2003). From the green revolution to the evergreen revolution: studies in discourse analysis.
9. Shastri, S. (2019). Lal Bahadur Shastri: Politics and beyond. Rupa.
10. Sarkar, J. (2015). The making of a non-aligned nuclear power: India's proliferation drift, 1964-8. The International History Review, 37(5), 933-950.
11. Frankel F. (1978). Indias political economy, 1947-1977: The gradual revolution. Princeton University Press.
12. Brecher M. (1965). Transition in India. International Journal, 20(1) 85-89.
13. Das, J.L., The big little man of India Swarajya (India), 11, 1976; 21(11): 23.
14. Rajashekhar, N. The great little man (a short biography of Lal Bahadur Shastri) Dehra Dun: EBD Publishing and Distributing Company, Review: U.S.I. Journal (India) 1968; 98(412): 330-31.
15. Savara, Sudarshan K. Champion of peace: tribute to Shastri New Delhi: Gyan Mandir, 1966. 220.

LAL BAHADUR SHASTRI'S POLITICAL VIEW

Dr. Buktare Deepak M.

Assistant Professor, Jalna College Of Social Work, Jalna.

INTRODUCTION:

Lal Bahadur Shastri (2 October 1904 – 11 January 1966) was an Indian statesman who served as the second Prime Minister of India. He promoted the White Revolution – a national campaign to increase the production and supply of milk – by supporting the Amul milk co-operative of Anand, Gujarat and creating the National Dairy Development Board. Underlining the need to boost India's food production, Shastri also promoted the Green Revolution in India in 1965. This led to an increase in food grain production, especially in Punjab, Haryana and Uttar Pradesh.

Lal Bahadur Shastri was born to Sharada Prasad Srivastava and Ramdulari Devi in Mughalsarai on 2 October 1904. He studied in East Central Railway Inter college and Harish Chandra High School, which he left to join the non-cooperation movement. He worked for the betterment of the Harijans at Muzaffarpur and dropped his caste-derived surname of "Srivastava". Shastri's thoughts were influenced by reading about Swami Vivekananda, Gandhi and Annie Besant. Deeply impressed and influenced by Gandhi, he joined the Indian independence movement in the 1920s. He served as the president of Servants of the People Society (Lok Sevak Mandal), founded by Lala Lajpat Rai and held prominent positions in Indian National Congress. Following independence in 1947, he joined the Indian government and became one of Prime Minister Nehru's key cabinet colleagues, first as Railways Minister (1951–56), and then in numerous other prominent positions, including the Home Minister. He led the country during the Indo-Pakistan War of 1965. He was posthumously awarded the Bharat Ratna.

Political Career: Political Life :

In 1945, as the provinces were preparing for an election, Shastri was appointed as the secretary to the United Provinces Parliamentary Board of the Congress. Pandit Nehru was its president. Shastri as secretary, was responsible for the choice of candidates for election and developing a strategy for winning the maximum number of seats. Given the factionalism in the party, Lal Bahadur Shastri's task was why of a reconciler and recommended the appropriate person to be given the party ticket. This was the specific reason why Pandit Nehru had entrusted him with that responsibility. Shastri did justice to his task and resolved many a dispute on selecting candidates. The congress won a resounding victory in the elections and Shastri himself was elected to the provincial legislature from Allahabad. It must be said to Shastri's credit that for his work as secretary of the Parliamentary Board of the congress party in the large province, he won the admiration and

support of all sections of congress leaders and workers for his impartial approach and sense of fair play. This was The remain his biggest strength and asset in his political Career.

STATE MINISTER:

Following India's independence, Shastri was appointed Parliamentary Secretary in his home state, Uttar Pradesh. He became the Minister of Police and Transport under Govind Ballabh Pant's Chief Ministership on 15 August 1947 following Rafi Ahmed Kidwai's departure to become a minister at the centre. As the Transport Minister, he was the first to appoint women conductors. As the minister in charge of the Police Department, he ordered that police use water jets, whose instructions was given by him, instead of lathis to disperse unruly crowds. His tenure as police minister (As Home Minister was called prior to 1950) saw successful curbing of communal riots in 1947, mass migration and resettlement of refugees.

CABINET MINISTER:

In 1951, Shastri was made the General Secretary of the All-India Congress Committee with Jawaharlal Nehru as the Prime Minister. He was directly responsible for the selection of candidates and the direction of publicity and electioneering activities. His cabinet consisted of the finest business men of India including Ratilal Premchand Mehta. He played an important role in the landslide successes of the Congress Party in the Indian General Elections of 1952, 1957 and 1962. In 1952, he successfully contested UP Vidhansabha from Soraon North cum Phulpur West seat and won by getting over 69% of vote. He was believed to be retained as home minister of UP, but in a surprise move was called to Centre as minister by Nehru. Shastri was made Minister of Railways and Transport in First Cabinet of Republic of India on 13 May 1952. He served as the Minister of Commerce and Industry in 1959 and Minister of Home Affairs in 1961. Shastri laid the foundation of Mangalore Port in 1964 as a minister without a portfolio.

PRIME MINISTER:

Jawaharlal Nehru died in office on 27 May 1964. Then Congress Party president K. Kamaraj was instrumental in making Shastri Prime Minister on 9 June. Shastri, though mild-mannered and soft-spoken, was a Nehruvian socialist and thus held appeal to those wishing to prevent the ascent of conservative right-winger Morarji Desai.

In his first broadcast as Prime Minister, on 11 June 1964, Shastri stated:

There comes a time in the life of every nation when it stands at the cross-roads of history and must choose which way to go. But for us, there need be no difficulty or hesitation, no looking to right or left. Our way is straight and clear—the building up of a socialist democracy at home with freedom and prosperity for all, and the maintenance of world peace and friendship with all nations.

DOMESTIC POLICIES:

Shastri retained many members of Nehru's Council of Ministers. T. T. Krishnamachari was retained as the Finance Minister of India, as was Defence Minister YashwantraoChavan. He appointed Swaran Singh to succeed him as External Affairs Minister. He also appointed Indira Gandhi, daughter of Jawaharlal Nehru and former Congress President, as the Minister of Information and Broadcasting. Gulzarilal Nanda continued as the Minister of Home Affairs.

Lal Bahadur Shastri's tenure witnessed the Madras anti-Hindi agitation of 1965. The government of India had for a long time made an effort to establish Hindi as the sole national language of India. This was resisted by the non-Hindi speaking states particularly Madras State. To calm the situation, Shastri gave assurances that English would continue to be used as the official language as long the non-Hindi speaking states wanted. The riots subsided after Shastri's assurance, as did the student agitation.

ECONOMIC POLICIES:

Shastri continued Nehru's socialist economic policies with central planning. He promoted the White Revolution – a national campaign to increase the production and supply of milk – by supporting the Amul milk co-operative of Anand, Gujarat and creating the National Dairy Development Board. He visited Anand on 31 October 1964 for inauguration of the Cattle Feed Factory of Amul at Kanjari. As he was keenly interested in knowing the success of this co-operative, he stayed overnight with farmers in a village, and even had dinner with a farmer's family. He discussed his wish with VergheseKurien, then the General Manager of Kaira District Co-operative Milk Producers' Union Ltd (Amul) to replicate this model to other parts of the country for improving the socio-economic conditions of farmers. As a result of this visit, the National Dairy Development Board (NDDB) was established at Anand in 1965.

While speaking on the chronic food shortages across the country, Shastri urged people to voluntarily give up one meal so that the food saved could be distributed to the affected populace. However, he ensured that he first implemented the system in his own family before appealing to the country. He went on air to appeal to his countrymen to skip a meal a week. The response to his appeal was overwhelming. Even restaurants and eateries downed the shutters on Monday evenings. Many parts of the country observed the "ShastriVrat". He motivated the country to maximize the cultivation of food grains by ploughing the lawn. Underlining the need to boost India's food production, Shastri also promoted the Green Revolution in India in 1965. This led to an increase in food grain production, especially in Punjab, Haryana, and Uttar Pradesh. Major milestones in this undertaking were the development of high-yielding varieties of wheat, and rust resistant strains of wheat.

JAI JAWAN JAI KISAN

It was during this period that Shastri addressed the nation in a radio broadcasting on 10 October 1965. This Speech became historical, as it saw the coining of a phrase that Shastri has been synonymous with : ‘Jai Jawan, Jai Kisan’. The Slogan became a symbol of the twin pillars of India’s nationhood. On the agricultural front, he appealed to the farmer to increase their produce, the traders to be fair in marketing the produce at just rates and the consumers to exercise restraint while consuming the produce. Self-sufficiency in food grains needed to be a national goal. At the same time, the country needed to develop a defense framework that could protect the national interests and sovereignty of the land. Central to this process was the Indian soldier. It was to boost the people’s self confidence and protect the nation’s self-interest that Shastri coined the slogan, which gained immediate popularity and captured the essence of India.

RESTING IN PEACE:

In the post-war Tashkent talks, brokered by the Soviet Union, he walked the talk of peace and did not rub Pakistan’s nose in its defeat. He was willing to return captured territory in Haji Pir and on the Lahore front – real estate that was more valuable than what Pakistan had in Chamb and Rajasthan. Shortly after the signing of the Tashkent Agreement, his heart gave out. Shastri passed away in Tashkent in the early hours of January 11, 1966. India’s second prime minister deserves to be not just remembered, which India does from time to time, but emulated – which no one aspires to do. He was ethical, wise and far-sighted; and a large-hearted and pragmatic team player. The adjectives could go on, and still be all true.

CONCLUSION:

Shastri served as prime minister for just 18 months, and in that brief tenure, left a memorable imprint on the country as a politician, administrator and war leader. Many in the present generation don’t know he authored the slogan, “Jai Jawan, Jai Kisan,” which captured the idea that peasants (and their welfare) are as integral to the security of the country as soldiers. Shastri would be remembered as a people’s person who dealt with all individuals with trust, tact and transparency. The trust quotient that Shastri evoked was extremely high. Lal Bahadur Shastri exhibited genuine concern and compassion for all. His interpersonal skills were very refined. No doubt he was loved and cherished by people from all walks of life and across all age groups. The following anecdotes give up great insight into how we should conduct ourselves to be able to influence others effectively. Lal Bahadur Shastri handled several crises sensitively and sure-footedly without burning bridges or incensing people. This is the true hallmark of a courageous leader who always keeps others above self.

REFERENCES:

1. <https://thewire.in/history>
2. <https://www.britannica.com>
3. <https://www.tribuneindia.com>
4. *pmindia.gov.in, Government Of India*
5. Lal Bahadur shastri Lessons In Leadership – Anil Shastri – Pavan Choudary – Wisdom Village publication Pvt Ltd – 2018
6. Lal bahdur Shastri Politics And Beyond – Sandeep Shastri –Rupa Publication India Pvt Ltd-2019

लाल बहादुर शास्त्री के सामाजिक विचारों का अध्ययन

डॉ. अलका पांडेय

सहायक प्राध्यापक (इतिहास) श्री साई बाबा आदर्श महाविद्यालय अंबिकापुर (497001)

प्रस्तावना-

सामाजिक विचारधारा का संबंध व्यक्तियों के सामान्य जीवन तथा सामाजिक समस्याओं के विषय में चिंतन से है। सामाजिक विचारधारा मानवीय विचारधारा की शाखा है, जिसका शाब्दिक अर्थ है, समाज के विषय में विचार या चिंतन। सामाजिक विचारों का इतिहास उतना ही पुराना है, जितना कि स्वयं समाज का इतिहास अर्थात् सामाजिक विचारधारा व्यक्ति या सहचिंतन के परिणाम स्वरूप विकसित वे विचार हैं, जो मुख्यतः सामाजिक जीवन एवं समस्याओं से संबंधित हैं।

सामाजिक जीवन तथा समस्याओं के विषय में एक अथवा कुछ व्यक्तियों के चिंतन व विचारों को ही सामाजिक विचार कहा जा सकता है। प्रत्येक युग की अपनी एक पृथक तथा विशिष्ट विचार धाराएं होती हैं। सामाजिक विचारधारा का विकास सामाजिक अनुभवों के आधार पर निरंतर होता रहता है। समाज केवल प्राणीगत ईकाई नहीं है, उसकी अपनी कोई स्वतंत्र चेतना नहीं होती है, वह स्वतः किसी नैतिक मूल्य का चयन नहीं करती है, सभी नैतिक मूल्य मानव द्वारा अनुभव किए जाते हैं और वह उन्हें प्राप्त करने की इच्छा को पसंद करता है। आदर्श समाज में जो नैतिक मूल्य निहित माने जाते हैं वह भी मानव के अभीष्ट होते हैं, और वे सहयोगी ढंग से भी सभी की भलाई की भावना से प्रोत्साहित होते हैं। सामाजिक विचारधारा का संबंध केवल सामाजिक समस्याओं के विषय में सह चिंतन नहीं है अपितु यह समाज के अन्य सभी पहलुओं जिनमें आर्थिक तथा राजनीतिक क्रियाय भी सम्मिलित है। सामाजिक विचारधारा का निरंतर विकास मानव की विकासवादी प्रकृति का सूचक है प्रत्येक समाज की भिन्न भिन्न सामाजिक विचारधारा होती है। प्रत्येक विचारधारा के समर्थक अपने विचारों की पुष्टि के लिए अपने सिद्धांतों और तर्क अवश्य प्रस्तुत करते हैं, और दूसरे के मन में उसके प्रति विश्वास पैदा करने का प्रयास करते हैं।

कुंजी शब्द - लाल बहादुर शास्त्री, सामाजिक विचार।

जीवन परिचय-

लाल बहादुर शास्त्री का जन्म 2 अक्टूबर 1904 को उत्तर प्रदेश के मुगलसराय नामक स्थान पर एक कायस्थ परिवार में हुआ था। इनके पिता का नाम श्री शारदा प्रसाद श्रीवास्तव था। जो एक शिक्षक थे। इनकी माता का नाम राम दुलारी देवी था। इनके घर की आर्थिक स्थिति बहुत ही कमजोर थी। इसलिए इनका रहन-सहन बहुत ही साधारण था। लाल बहादुर के माता पिता इन्हें प्यार से नन्हू कह कर बुलाते थे। शास्त्री जी जब मात्र डेढ़ वर्ष के थे, तभी इनके पिता का स्वर्गवास हो गया इनके सिर से पिता का साया ही नहीं उठा बल्कि रोजी रोटी का सहारा भी छिन गया। पिता की मृत्यु हो जाने के कारण मिर्जापुर में नाना के यहां ही इनकी प्राथमिक शिक्षा हुई। ये नदी तैरकर रोज स्कूल जाया करते थे। नाना के घर इनका पालन-पोषण बड़े ही लाडल प्यार से हुआ। वे बचपन से ही अनुशासित माहौल में पले बड़े।

बाल्यकाल में एक बार शास्त्री जी दोस्तों के साथ बाग गए, उस समय बगीचे में उस वक्त माली भी नहीं था। बच्चों को लगा इससे अच्छा मौका नहीं मिलेगा। सभी बच्चे धमाचौकड़ी मचाने लगे, इसी समय बाग में माली आ गया, बाकी सभी बच्चे भाग गए लेकिन शास्त्री जी वहीं खड़े रहे उनके हाथ में एक गुलाब फूल था, जो उन्होंने उसी बाग से तोड़ा था। माली ने बाग की हालत देखी, और सारा गुस्सा उसी पर उतारा एक झन्नातेदार तमाचा उस बच्चे के गाल पर पड़ा, तो वह रोने लगा। मासूमियत से शास्त्रीजी बोले तुम नहीं जानते, मेरे पिता मर गए हैं, फिर भी तुम मुझे मारते हो दया नहीं करते। शास्त्री जी को लगा पिता के ना होने से लोगों की सहानुभूति मिलेगी, लोग प्यार करेंगे, मगर ऐसा नहीं हुआ। जोरदार तमाचे ने उस बच्चे की सारी आशाओं को खत्म कर दिया। यह घटना शास्त्रीजी के लिए जिंदगी भर की सीख बन गई। माली ने कहा था, जब तुम्हारे पिता नहीं है तब तो तुम्हें ऐसी गलती नहीं करनी चाहिए, और सावधान

रहना चाहिए तुम्हें तो नेक चलन और ईमानदार बनना चाहिए। लाल बहादुर शास्त्री के मन में उस दिन से यह बात बैठ गई थी, जिनके पिता नहीं होते हैं, उन्हें सावधान रहना चाहिए कुछ पाना है, तो उसके लायक बनना चाहिए।

परिवार की स्थिति साधारण होते हुए भी लाल बहादुर शास्त्री ने अपना लक्ष्य साधारण नहीं रखा। मुगलसराय में छठी से आगे की शिक्षा नहीं थी इसलिए इन्हें वाराणसी में इनके मौसा के घर भेज दिया गया, जहां इनका दाखिला हरीश चंद्र हाई स्कूल में करा दिया गया। शास्त्री जी की गिनती प्रतिभावान छात्रों में होती थी। यहां पर भी इन्हें काफी कठिनाइयों का सामना करना पड़ा, लेकिन शास्त्री जी ने हंसते-हंसते संपूर्ण कठिनाइयों का सामना किया। एक बार शास्त्री जी अपने साथियों के साथ गंगा पार कर मेला देखने गए, वापस लौटने के लिए उनके पास नाविक को देने के लिए पैसे नहीं थे, अतः आधा मिल गंगा का पाट उन्होंने तैरकर पार किया। परिस्थितियों से जूझना वे बचपन से ही सीखने लगे थे। साधनों का अभाव प्रगति में बाधक नहीं होता, यह प्रेरणा उन्हें बचपन से ही मिल चुकी थी। काशी विद्यापीठ में इन्हें शास्त्री जी की उपाधि दी गई।

शास्त्री जी का विवाह 1928 ललिता देवी के साथ हुआ। इन्हें दो बेटियां और चार बेटे हुए। देश को आजाद कराने में शास्त्री जी ने अहम भूमिका निभाई, कई बार इन्हें गिरफ्तार किया गया शास्त्री जी के प्रधानमंत्री बनने के बाद 1965 में भारत पाकिस्तान का युद्ध हुआ जिसमें शास्त्री जी ने विषम परिस्थितियों में देश को संभाले रखा। शास्त्री जी ने जय जवान जय किसान का नारा दिया तथा देश को आगे बढ़ाया। 11 जनवरी 1966 को ताशकंद समझौते के दौरान रहस्यमय तरीके से शास्त्री जी की मृत्यु हो गई। उनकी सादगी देशभक्ति और ईमानदारी के लिए मरणोपरांत इन्हें भारत रत्न से सम्मानित किया गया।

उद्देश्य-

प्रस्तुत शोध पत्र का उद्देश्य लाल बहादुर शास्त्री जी के सामाजिक विचारों का अध्ययन कर जानकारी प्राप्त करना है।

परिणाम एवं व्याख्या-

विनम्र दृढ़ सहिष्णु और जबरदस्त आंतरिक शक्ति वाले शास्त्री जी अत्यंत दूरदर्शी थे, तथा समाज में समानता का भाव रखते थे जाति प्रथा के विरोधी थे। तीस से अधिक वर्षों तक अपनी समर्पित सेवा के दौरान लाल बहादुर अपनी उदारता एवं क्षमता के लिए लोगों के बीच प्रसिद्ध हो गए। उन्होंने कहा था मेहनत प्रार्थना करने के समान है, एक बार लाल बहादुर ने कहा था शायद मेरे लंबाई में छोटे कद होने एवं नम्र होने के कारण लोगों को लगता है कि मैं बहुत दृढ़ नहीं हो पा रहा हूं, लेकिन आंतरिक रूप से मैं इतना कमजोर भी नहीं हूं। लोगों को नजदीक से परखने की उनमें अद्भुत क्षमता थी। लाल बहादुर शास्त्री भारतीय संस्कृति की श्रेष्ठ पहचान हैं। शास्त्री जी एक बार अपनी पत्नी और परिवार की अन्य महिलाओं के लिए साड़ी खरीदने मिल गए थे, उस वक्त वह देश के प्रधानमंत्री भी थे मिल मालिक ने उन्हें कुछ महंगी साड़ी दिखाई तो उन्होंने कहा कि उनके पास इन्हें खरीदने के लायक पैसे नहीं हैं। मिल मालिक ने जब साड़ी गिफ्ट देनी चाही तो इन्होंने लेने से साफ इनकार कर दिया शास्त्री जी मन और कर्म से पूरे गांधीवादी थे।

इनका जीवन कर्ममय रहा। कभी-कभी तो यह काम में इतने लीन रहते थे कि भोजन करना तक भूल जाते थे कर्म क्षेत्र में शिथिल होते इन्हें कभी देखा ही नहीं गया। असंभव दिखने वाला कार्य जब शास्त्री जी को दिया जाता था, तो अपने परिश्रम से उसे सहज संभव बना दिया करते थे। शास्त्री जी ने अपने जीवन का एक-एक क्षण कर्म करने में बिताया। वह एक महान व्यक्ति होने के साथ-साथ महान नेता भी थी और उन्हें भारत रत्न से पुरस्कृत किया गया था शास्त्री जी ने समाज सुधारकों और पश्चिमी दार्शनिकों को पढ़ने में समय का उपयोग किया वह हमेशा दहेज प्रणाली के खिलाफ थे इसलिए उन्होंने अपने ससुर से दहेज लेने से इनकार कर दिया, शास्त्री जी मन और कर्म से पूरे गांधीवादी थे एक बार उनके घर पर सरकारी विभाग की तरफ से कूलर लगवाया गया तो उन्होंने कहा ऐसे में आदते बिगड़ जाएंगे, और तुरंत सरकारी विभाग को फोन कर कूलर हटवा दिया। अकाल के दिनों में जब देश में भुखमरी की विपत्ति आई तो शास्त्री जी ने कहा कि देश का हर नागरिक एक दिन का व्रत करें, तो भुखमरी खत्म हो जाएगी। स्वयं शास्त्रीजी नियमित व्रत रखा करते

थे, शास्त्री जी बहुत कम साधनों में अपना जीवन जीते थे। पुराने कुर्ते से रुमाल बनाकर उनकी पत्नी उन्हें प्रयोग के लिए देती थी।

शास्त्री जी का विचार था कि भारतीय समाज की सबसे बड़ी मुक्ति तभी होगी, जब वह अपने सामाजिक पाखंड अंधविश्वास श्रम विमुखता और ढोगी अभी जातवाद के चरित्र से मुक्त होगा। उच्चतर कहे जाने वाले वर्णों और ऊंची जातियों के वर्गगत ठसक और स्वार्थ परक से भरी हुई चालाकी से मुक्त होकर ही भारतीय समाज मुक्ति के सास ले सकेगा, चाहे दयानंद हो या विवेकानंद तिलक हो या राष्ट्रपिता महात्मा गांधी इन सब ने यह रेखांकित करने की कोशिश की कि हमारी गुलामी का असली कारण कहीं हमारे ही अंदर है।

शास्त्री जी हमेशा अपने को जनता के बीच एक व्यक्ति समझते थे, और सिद्धांत तथा व्यावहारिक स्तर पर इसी का आचरण करते थे। शास्त्री जी का सिद्धांत था ईमानदारी से अपने कर्तव्यों का पालन करो, और बाकी ईश्वर पर छोड़ दो। शास्त्री जी ने खाद्यान्न उत्पादन के मामले में आत्म निर्भरता की आवश्यकता पर जोर दिया, उनका दृढ़ मत था कि खाद्यान्न के संबंध में आत्मनिर्भरता उतनी ही जरूरी है जितनी रक्षा के मामले में सरकार ने खाद्यान्न व्यापार निगम की स्थापना की। खाद्यान्न कमी के असली कारणों को समझने के लिए शास्त्री जी ने गांवों का दौरा किया, उन्होंने किसानों से अपील की, कि वे आगे आएँ और अपनी जरूरत से ज्यादा सारा अनाज भेजकर देश की मदद करें। उन्होंने सभी किसानों को ज्यादा ऊपज और ज्यादा बिक्री का नारा अपनाने की सलाह दी। महात्मा गांधी के पक्के अनुयायी शास्त्री जी हर एक के साथ समान व्यवहार करते थे। वे अपनी पृष्ठभूमि को कभी नहीं भूले। शास्त्रीजी ईमानदारी और कर्तव्यनिष्ठा को बहुत महत्व देते थे, उन्हीं चापलूसी से नफरत थी।

शास्त्री जी अत्यंत अनुशासन प्रिय थे अपने परिवार के सभी सदस्यों को अनुशासन का पाठ पढ़ाया। शास्त्री जी एक इमानदार निष्कपट और सरल व्यक्ति ही नहीं थे बल्कि एक कठोर अनुशासन वादी भी थे उन्होंने अपने बच्चों को अपने नाम का कभी फायदा नहीं उठाने दिया लाल बहादुर शास्त्री गरीबी का उन्मूलन करके आर्थिक असमानता को मिटाना चाहते थे। समाज में सभी व्यक्तियों को बुद्धि योग्यता रुचि, काम करने की क्षमता तथा सामर्थ्य के अनुसार बिना भेदभाव के समान अवसर मिलना चाहिए, समाज में बुद्धि विवेक नैतिकता और कलात्मक उपलब्धियों का ध्यान रखना आवश्यक है वह ऐसा मानते थे।

निष्कर्ष-

शास्त्री जी में अत्यंत मानवीय करुणा थी, और वे किसी भी समस्या को सही परिप्रेक्ष्य में देखते थे। भारतीय इतिहास के कठिन समय में शास्त्रीजी ने अपने कुशल नेतृत्व का परिचय दिया। आचार्य विनोबा भावे के शब्दों में शास्त्री जी ने बड़ी एकाग्रता से देश की सेवा की और देश के लिए अपने संपूर्ण जीवन को समर्पित कर दिया। उन्होंने राष्ट्रीय एकता को मजबूत किया युद्ध में सम्मानजनक शांति प्राप्त करके हमें सफलता की ओर अग्रसर किया। देश उन्हें कृतज्ञता पूर्वक एक महान प्रधानमंत्री के रूप में हमेशा याद करता रहेगा। शास्त्री जी की नम्रता और सादगी के पीछे उनके अंदर एक परिपक्व मस्तिष्क दूर दृष्टि और विवेक था। वास्तव में शास्त्री जी की जीवन शैली जितनी साधारण और प्रभावशाली थी उतनी ही प्रभावशाली उनके विचार और संदेश थे इमानदारी और सादगी भरा जीवन जीने वाले लाल बहादुर शास्त्री के विचार आज भी देश और जनता को प्रेरणा देते हैं, और सही राह पर चलने की सीख देते हैं।

संदर्भ ग्रंथ -

1. सिंह विजय बहादुर- आजादी के बाद के लोग, समकालीन जीवन और जीवन पर एक विमर्श, श्रेया प्रकाशन 379A, शिवकुटी इलाहाबाद- संस्करण 2010
2. किशोर राम- लाल बहादुर शास्त्री, सर्वोदय प्रकाशक, वी 97, चेतक अपार्टमेंट सेक्टर 9 रोहिणी दिल्ली, 110085 प्रथम संस्करण 2012
3. तारकुंडे वी. एम.- नवमानववाद स्वतंत्र्य और लोकतंत्र का दर्शन, वाग्देवी, प्रकाशन बीकानेर प्रथम संस्करण 1986 द्वितीय संशोधित संस्करण, 2006 ईस्वी।
4. जसरा एम.एस. लाल बहादुर शास्त्री अविस्मरणीय जीवन प्रसंग, निदेशक प्रकाशन विभाग सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, पटियाला हाउस, नई दिल्ली 110001 द्वारा प्रकाशित, संपादन अंजनी भूषण, सीमा ओझा 2005
5. वर्मा मनोहर, आर्य इन्दु, भारत रत्न सम्मानित विभूतियां, कीन बुक्स, 18 वी ,साउथ अनारकली दिल्ली, प्रथम संस्करण 2017
6. आचार्य पंडित शर्मा श्री राम- जिजीविषा के धनी ये असामान्य प्रतिभाएं, युग निर्माण योजना प्रेस, मथुरा पुनरावृत्ति सन 2014

लाल बहादुर शास्त्रीजीचे व्यक्तिमत्व व कार्ये एक दृष्टीक्षेप

डॉ. एन. आर. चिमूरकर

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

गोषवारा:-

स्वातंत्र्य सेनानी भारताचे द्वितीय प्रधानमंत्री भारतरत्न तण व मनाने पूर्णपणे गांधीवादी व्यक्तीमत्व म्हणजे लाल बहादुर शास्त्रीजी होय भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात शास्त्रीजींनी 'मरो नही मारो' ची घोषणा देवून संपूर्ण देशात स्वातंत्र्य आंदोलनाची ज्वाला अधिक तीव्र केली होती. शास्त्रीजींनी निर्धारित केलेली निती धोरणे व घोषणा द्वारे राष्ट्राचे स्वरूप बदलविले होते. लोकांत देशभक्ती सैनिका संबंधी आदर सन्मान व शेतकऱ्या विषयी आदर व श्रम प्रतिष्ठा निर्माण करून हेच ख-या अर्थाने देशाचे खरे आधार आहेत हे स्पष्ट केले होते. शास्त्रीजी खरे गांधीवादी असून त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन अतिशय साधे व गरीबांच्या सेवेत समर्पित केले होते.

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात त्यांचे योगदान महत्वपूर्ण असून त्यांची सक्रीय भागीदारी राहिली आहे. त्याची भूमिका नेहमीच व्यवहारी व जनतेच्या आवश्यकतांना प्राधान्य देणारी होती त्यांच्या या कार्यामुळेच व व्यक्तीमत्वामुळे संपूर्ण भारतीयांना आजही देशभक्ती, व्यवहारीकता, साधेपन ईमानदारी करिता श्रद्धास्थान बनले आहे.

प्रस्तावना

सादगी, साधे जीवन व व्यवहार चातुर्य, कुशल नेतृत्व आणि अनेक घोषवाक्यांचे प्रणेते शास्त्रीजी हे भारताच्या इतिहासातील अनन्य साधारण व्यक्तीमत्व आहेत. गांधीवादी विचारसरणीचा स्विकार करून, संपूर्ण जीवन त्यांच मुल्यांचा अंगिकार करणारे शास्त्रीजी ख-या अर्थाने गांधीजींचे अनुयायी म्हणता येईल.

लाल बहादुर शास्त्रीजींचा जन्म ०२ ऑक्टोबर १९०४ रोजी उत्तर प्रदेशातील मुगलसराय येथे झाला त्यांच्या वडीलांचे नाव मुंशी शारदाप्रसाद व आईचे नाव रामदुलारी श्रीवास्तव होते. शास्त्रीजी लहान असतांनाच त्यांच्या आईने त्यांना त्यांच्या वडीलांकडे मिर्झापूरला घेवून गेल्या तिथेच त्यांचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण आले काशी विद्यापीठातून संस्कृत विषयात पदवी प्राप्त करून, त्यांनी शास्त्री ही उपाधी प्राप्त केली होती. त्यामुळे शास्त्रीजींनी त्यांचे मुळ आडनाव श्रीवास्तव जातीसुचक असल्याने प्राप्त उपाधीचे शास्त्री हे आडनाव धारण केले याच आडनावाला एक वलय प्राप्त झाले आहे.

शास्त्रीजींचे व्यक्तीमत्व:-

लालबहादुर शास्त्रीजींचे व्यक्तीमत्व बहुआयामी व उनुंग होते परंतु त्यांचे जीवन व राहणीमान अतिशय साधे होते. शास्त्रीजीं कमीत कमी साधनामध्ये आपले जीवन व्यतीत करायचे त्यांचे फाटलेला सदरा सुद्धा उपयोगात आणला जायचा त्यांचे रूमाल बनवून ते उपयोगात आणायचे भारतामध्ये दुष्काळ पडल्याने भुकबळीची आपत्ती निर्माण झाली होती. तेव्हा त्यांनी भारताच्या सर्व नागरीकांना एक दिवसांच्या उपवासाचे व्रत करण्याचे आवाहन केले होते. त्यामुळे भुकबळी आपत्ती सामान्य होईल अशी त्यांची धारणा होती.

सुनिल "शास्त्रींनी लालबहादुर शास्त्री मेरे बाबुजी" या पुस्तकात शास्त्रीजी संबंधी अनेक आत्मीय प्रसंग स्पष्ट केले आहेत शास्त्रीजी कधीही सरकारी गाडीचा व्यक्तीगत कार्यासाठी उपयोग करित नसत एक वेळा सुनिलजींनी सरकारी कार चालविली होती तर शास्त्रीजींना ते आवडले नाही त्यांनी त्या कारचा किलोमीटरचा हिशोब करून तेवढी रक्कम सरकारी खात्यात जमा केली होती. शास्त्रीजींच्या टेबलावर नेहमीच हिरवे गवत असायचे त्यांच मत होत की, सुंदर फुले लोकांना आकर्षित करतात परंतु काही दिवसांनी गळून जातात परंतु गवताचे तसे नाही गवत हिरवे असते त्यामुळे गवताप्रमाणे लोकांच्या जीवनात एक आधार व खुशी बनून राहण्याची त्यांची इच्छा होती.

शास्त्रीजी सादगी व महानतेचा मुर्तीमंत उदाहरण होते. त्यांच्या जीवनाच्या अनेक प्रसंगातुन प्रेरणा मिळत असते. शास्त्रीजी भारताचे प्रधानमंत्री असतांना एक दिवस कपडा मिलला भेट दिली होती. त्यांच्या सोबत कापड मिलचे मालक व अधिकारी वर्ग होता. मिलच्या गोदामात पोहोचल्यानंतर त्यांना साडी दाखविण्यात आली. तेव्हा शास्त्रीजींनी कमीत कमी किमतीच्या साड्या दाखविण्यास सांगितले होते मिल मालकाने महाग साडी भेट देण्याची ईच्छा दाखविली तेव्हा त्यांनी अतिशय विनम्रपूर्वेक नकार देवून म्हटले की, मी खरेदी करू शकत नाही मी साडी भेट घेवून पत्नीला भेट देवू मी प्रधानमंत्री आहे परंतु गरीब आहे. त्यामुळे मी माझ्या कुवतीनुसार साडी खरेदी करेण ही महानता व लालच पासून कोसो दुर असणारे त्यांचे व्यक्तीमत्व होते.

स्वातंत्र्य आंदोलनातील कार्ये व भूमिका :-

शास्त्रीजी शालेय शिक्षण घेत असतांना भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाची चळवळ जनमानसा पर्यंत पोहोचली होती. शास्त्रीजींच्या बाल मनावर यांचा फार मोठा प्रभाव निर्माण झालेला होता. म. गांधीजींच्या विचाराने प्रभावित होवून राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आंदोलनात सक्रीय सहभाग घेण्याचे मन केवळ वयाच्या ११ व्या वर्षी शास्त्रीजींनी बनविले होते.

१९२० नंतर गांधी युगाला सुरवात होवून स्वातंत्र्य आंदोलनाची तीव्रता अधिकच वाढीस लागली होती. यात गांधीजीने इंग्रजी सत्तेच्या विरोधात असहकार आंदोलनाची सुरुवात करून देशवासीयांना आव्हान केले की, या आंदोलना प्रत्येक देशवासीयांनी सामिल व्हावे. तेव्हा शास्त्रीजी असहकार आंदोलनात सक्रीय सहभाग घेतला होता तेव्हा त्याचे वय केवळ १६ वर्षे होते. शास्त्रीजी स्वदेशी विचारांचे एवढे प्रभावीत होते की, त्यांना आपल्या विवाह प्रसंगी भेट म्हणून चरखा व हातांनी विनलेले काही मिटर कापड घेतले होते.

१९३० मध्ये गांधीजीने मिठाच्या काळ्या कायद्याच्या विरोधात दांडी यात्रासुरू केली होती. या सत्याग्रहाचा संदेश संपुर्ण देशात प्रतिकात्मक स्वरूपात संपुर्ण देशात एक क्रांती निर्माण केली. या सत्याग्रहात शास्त्रीजी एक नविन उर्जेनी सामिल झाले होते. त्यांनी बऱ्याच अभियानांचे स्वतः नेतृत्व केले होते यामुळे त्यांनी एकुण सात वर्षा पर्यंत इंग्रजांनी कारावासात ठेवले होते या आंदोलनातील सक्रीय व संघर्षशिल जीवनाने त्यांना पूर्णतः परिपक्व केले होते. ४ ऑगस्ट १९४२ रोजी गांधीजींनी भारत छोडो आंदोलन सुरू केले व प्रत्येक भारतीयांना 'करो या मरो' हा संदेश देण्यात आला. यात गांधीजींना अटक करण्यात आली. त्यावेळी शास्त्रीजी १ ऑगस्ट १९४२ रोजी इलाहाबाद पोहोचले व आंदोलन सुरू केले. यात त्यांनी 'करो या मरो' या घोषणेला त्यांनी "मरो नही मारो" या घोषणेत बदल घडवून आणला त्यामुळे क्रांतीची तीव्रता पूर्ण देशामध्ये पसरविण्यात यशस्वी झाले. यात त्यांनी अकरा दिवस भूमिगत राहून आंदोलन चालविले होते १९ ऑगस्ट १९४२ रोजी शास्त्रीजींना अटक करण्यात आली.

शास्त्रीजींची राजकीय कारकिर्द व काये

शास्त्रीजींची राजकीय कारकिर्द उच्च आदर्शावर व सादगी, इमानदारीवर आधारीत आहे. शास्त्रीजींच्या राजकीय मार्गदर्शनामध्ये पुरुषोत्तमदास टंडम, गोविंद वल्लभ व पंडीत नेहरूजींचा फार मोठा सहभाग होता. १९२९ मध्ये भारत सेवक संघाचे सचीव म्हणून कार्य केले होते. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर काँग्रेस सत्ता आली. तेव्हा स्वातंत्र्य आंदोलनातील नम्र व विनित शास्त्रीजींचे महत्व वाढीस लागले १९४६ रोजी सरकारचे जेव्हा गठण आले. तेव्हा त्यांना शासनाच्या रचनात्मक कार्याचा भूमिकेचे दायित्व सोपविण्यात आले. त्यांना उत्तरप्रदेशाचे सांसदीय सचिव पदावर नियुक्त करण्यात आली. त्यानंतर त्यांनी गृहमंत्री पदावर नियुक्ती करण्यात आली त्यानंतर त्यांनी गृहमंत्री पदावर नियुक्ती करण्यात आली त्यानंतर त्यांनी गृहमंत्री पदावर नियुक्ती करण्यात आली. १९५१ मध्ये दिल्लीला बोलविण्यात आले व केंद्रीय मंत्रीमंडळात बऱ्याच विभागाचा कार्यभार सांभाळलेला आहे. रेल्वे मंत्री असतांना रेल्वे अपघाताची नैतिक जबाबदारी स्विकारून राजीनामा दिला होता. इतक्या उच्च कोटीची नैतिकता त्यांच्या मध्ये होती. या कृतीमुळे सवैधानिक मर्यादाची परंपरा निर्माण झाली.

विविध मंत्रालयाचा कारभार सांभाळीत असतांनाही शास्त्रीजी काँग्रेस पार्टीसंदर्भात कार्यात भरपूर योगदान दिले आहे. १९५२, १९५७ व १९६२ च्या सार्वजनिक निवडणुकीत त्यांचे मोठे योगदान आहे. त्यांची संघटनात्मक शक्ती, प्रतिमा यांचा फार मोठा फायदा काँग्रेसच्या सफलतेत आलेला आहे. समर्पित सेवा, उदात्तनिष्ठा विनम्रता, दुढ विश्वास, सहिष्णुता व जबरदस्त आंतरीक शक्ती, यामुळे शास्त्रीजी एक बहुआयामी व्यक्तीमत्व म्हणून उदयास आले.

१९६४ मध्ये भारताच्या द्वितीय, प्रधानमंत्री म्हणून शास्त्रीजींना निवडण्यात आले शास्त्रीजीने पहिल्या पत्रकार परीषदेत हे स्पष्ट केले की, भारतातील खाद्यान्न भाव वाढ रोखणे ही प्राथमिकता आहे यामध्ये ज्यांना यश पण मिळालेला होता. त्यांनी दुग्ध उत्पादनाला वाढ करण्यासाठी श्वेत क्रांतीला प्रोत्साहन दिले होते. भारतात खाद्यपदार्थ वाढविण्यासाठी हरीतक्रांतीला प्रोत्साहन दिले.

शास्त्रीजींचा कार्यकाळ अतिशय कठीन स्वरूपाचा होता. देशांतर्गत भांडवलदार वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत होते तर दुसरीकडे पारंपारीक शत्रु पाकिस्तान आक्रमण करण्याच्या तयारीत होता. १९६५ मध्ये अचानक भारतावर हवाई हमला केला. तेव्हा झालेल्या बैठकित सैन्य दलाच्या प्रमुखांना एका वाक्यात उत्तरे दिले "तुम्ही देशाची रक्षा करा व सांगा आपल्याला काय करायचं आहे" या युद्धात शास्त्रीजींनी यावेळी "जय जवान जय किसान" ही घोषणा दिली यामुळे भारतीय जनतेचे मनोबल वाढीस लागले व संपूर्ण भारतीय जनता एकजुटीने शास्त्रीजींच्या पाठीस उभी राहिली.

१९६५ च्या युद्धात भारताने पाकिस्तानला सर्व युद्ध आघाडीवर मात दिली होती व भारतीय सैन्य लाहोर पर्यंत पोहोचले होते. आझाद कश्मिरचा बराचसा भुभाग भारताच्या ताब्यात आलेला होता. त्यामुळे पाकिस्तानने अमेरिका व इतर

राष्ट्राच्या मदतीने युद्ध विराम घडवून आणला व नियोजित करानुसार शास्त्रीजींवर दबाव टाकून ताशकंद येथे वाटाघाटी करिता राजी करण्यात आला ताशकंद येथे करारासंबंधी चर्चा करित असतांना त्यांना पाकिस्तानची जींकलेली भूमि परत करणे मान्य नव्हते परंतु आंतरराष्ट्रीय दबाव निर्माण झाल्याने ताशकंद करार मान्य करून त्यांनी स्वाक्षरी केली होती.

युद्धविराम करारावर शास्त्रीजींनी स्वाक्षरी केल्यानंतर ११ जानेवारी १९६६ रोजी रात्री त्यांचा मृत्युझाला, त्यांचा मृत्यु हा एक आजपर्यंत एक रहस्य आहे. देशभक्त, कणखर, सादगी, इमानदार नेत्याचा मृत्यु अशा विदेशी भूमिकेवर रहस्यमय होते. हे भारतांच्या नागरीकांना आजही पिडा देणारी घटना आहे.

मुल्यमापण :-

अतिशय साधे व ईमानदारी पुर्वक जीवन जगणारे व चाणक्ष, कणखर नेतृत्व करणारे शास्त्रीजी आजही देशाला व देशवासीयांना प्रेरणा देत असतात. देशाचे संरक्षण करणे हे सैन्याचे कार्य नाही तर प्रत्येक देश वासीयांचे कर्तव्य आहे की दृढ भावना जागृत करून जनतेमध्ये एकता व एकात्मता निर्माण करण्याचे कार्य ज्यांनी अतिशय कठीण प्रसंगी केले आहे. भारतामधील खाद्यपदार्थांची कमी दुर करण्यासाठी कृषी विकासाला चालना देवून श्वेतक्रांती व हरीत क्रांतीला सुरुवात केली होती. 'जय जवान जय किसान' ही घोषणा आजही प्रासंगिक आहे. देशभक्ती व श्रमप्रतिष्ठा महत्व देवून सैन्य व शेतकऱ्यांप्रति आदर व निष्ठा सन्मान निर्माण केली होती. ही भावना समकालीन भारतीय परिस्थितीत निर्माण होणे अत्यांतिक गरजेचे आहे. विनम्र, दृढ विश्वास, ईमानदार, कणखर सहिष्णु व जबरदस्त आंतरीक इच्छाशक्ती असणाऱ्या शास्त्रीजींना आजही संपूर्ण देश त्यांना श्रद्धापुर्व स्मरण करित असते.

संदर्भ :-

1. अनुज धर, २०१८ युवर प्राईम मिनिस्टर इज डेड विस्तास्ता पब्लीशिंग.
2. सी. पी. श्रीवास्तव २००६ लाल बहादुर शास्त्री प्राईम मिनिस्टर ऑफ इंडिया आक्सफोर्ड युनिवर्सिटी.
3. सुनिल शास्त्री, २०२० 'लाल बहादुर शास्त्री' प्रभात प्रकाशन
4. तेजपाल सिंह धामा, २०१८ 'लालबहादुर शास्त्री' ग्यान गिता प्रकाशन
5. अनिल शास्त्री व पवन चौधरी 'लाल बहादुर शास्त्री नेतृत्व के सुत्र' विस्डम विलेज पब्लीशर्स

लालबहादुर शास्त्री जीवन परिचय, कार्य आणि विचार

संशोधक

अनुराधा संजय भारद्वाज

बी ४- १०१, दिशा सिल्वर वुड, हर्सुल टि - पॉईंट, हर्सुल, औरंगाबाद - ४३१००३

प्रस्तावना :

भारताचे माजी पंतप्रधान, शांतीचे देवता, निष्कलंक चारित्र्याचे प्रतीक लालबहादुर शास्त्री यांचा जन्म उत्तर प्रदेशात गंगेच्या काठावारील मुगलसराय या गावी २ ऑक्टोबर १९०४ मध्ये झाला. अत्यंत गरीब परीस्थितीत शिक्षण मिळवून त्यांनी काशी विद्यापीठाची शास्त्री ही पदवी मिळवली. १९२७ मध्ये लाला लजपत राय यांनी स्थापन केलेल्या 'द सर्व्हंट्स ऑफ द पिपल सोसायटी' चे ते सदस्य झाले. १९२९ पासून ते नेहरूंच्या सहवासात आले आणि देशाच्या सर्वोच्च राजकीय वर्तुळात त्यांचा समावेश झाला. महात्मा गांधींच्या स्वातंत्र्यालढ्याच्या सत्याग्रहात त्यांनी भाग घेतला. त्यांनी नऊ वर्षे तुरुंगात काढली.

साधी राहणी, उच्च विचारसरणी, सतशील व निरिच्छ वृत्ती आणि स्पष्टवक्तेपणा यामुळे अनेकांचा त्यांनी विश्वास संपादन केला. भारत - पाक युद्धाच्या वेळी त्यांच्या राष्ट्रीय अस्मितेचे आणि कणखर धोरणाचे दर्शन जगाला घडले. त्यांची जय जवान, जय किसान ही अर्थपूर्ण घोषणा पुढे अमर झाली.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) लालबहादुर शास्त्री यांच्या राजकीय विचारांचा अभ्यास करणे.
- २) लालबहादुर शास्त्री यांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे.
- ३) लालबहादुर शास्त्री यांच्या सामाजिक विचारांचा अभ्यास करणे.
- ४) लालबहादुर शास्त्री यांच्या शेती विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
- ५) लालबहादुर शास्त्री यांच्या संरक्षण क्षेत्रातील विचारांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम संकलन पद्धतीचा वापर करून माहिती संकलित केलेली आहे. तसेच वर्तमानपत्रे, मासिके, संदर्भग्रंथ, इंटरनेट इत्यादी माध्यमांचा आधार घेताला जाणार आहे.

अभ्यास विषयाचे महत्त्व :

सदर संशोधनासाठी लालबहादुर शास्त्री जीवन परिचय, कार्य आणि विचार हा विषय निवडला आहे. यामध्ये लालबहादुर शास्त्री यांचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शेती आणि संरक्षण क्षेत्रातील विचारांचा अभ्यास केलेला आहे.

लालबहादुर शास्त्री यांचे राजकीय विचार :

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर लालबहादुर शास्त्री यांना उत्तर प्रदेशाच्या संसद चे सचिव बनवण्यात आले. १९४६ मध्ये त्यांना पोलिस आणि वाहतूक परिवहन मंत्रीही बनवण्यात आले. १९४६ मध्ये त्यांना भारताचे पंतप्रधान म्हणून निवडण्यात आले त्यांची स्वातंत्र्य लढ्यातील कारकीर्द थोर स्वातंत्र्य सैनिकाप्रमाणे होती. त्याच प्रमाणे लालबहादुर शास्त्री यांनी राजनेता म्हणून आपल्या कुशाग्र बुद्धिमत्ता आणि तर्कज्ञानाच्या बळावर संकटा प्रसंगी अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेऊन देशाचे संरक्षण केले. त्यांनी आपल्या राजनीतिक जीवनांत देशाला हरित क्रांती आणि औद्योगिकीकरणाच्या मार्गावर नेल, "देशाप्रती प्रत्येक रस्ता सरळ आणि स्पष्ट आहे. आमच्या देशातील प्रत्येक व्यक्तींना स्वातंत्र्य आणि समृद्धीसोबतच समाजवादी लोकतंत्राची स्थापना करणे आणि जागातील सर्व देशांसोबत विश्व शांती आणि मित्रतेचे संबंध राखणे" असे ते आपल्या भाषणात विचार मांडत त्यांचे विचार समाजवादी आणि अहिंसा वादी होते.

लालबहादुर शास्त्री यांचे आर्थिक विचार :

लालबहादुर शास्त्री यांनी देशांत दुध उत्पादनाला चालना देण्यासाठी त्यांनी श्वेत क्रांतीला पाठिंबा दर्शविला. त्याचप्रमाणे त्यांनी स्वदेशी उद्योगांना प्रोत्साहन देऊन देशाला औद्योगिकीकरणाच्या मार्गावर नेले. आणि देशाची अर्थव्यवस्था बळकट करण्यावर भर दिला. लालबहादुर शास्त्री यांच्या मते "सत्याचा मार्ग जरी कठीण आणि लांब असला तरी तोच मार्ग आपल्या जीवनांत आनंद घेऊन येतो."

लालबहादुर शास्त्री यांचे सामाजिक विचार :

अलाहाबाद येथे वास्तव्य असताना लालबहादूर शास्त्री यांना पंडित नेहरूंचे मार्गदर्शन लाभले. सामाजिक पातळीवर अनेक संस्था आणि सरकारी कार्यालयात त्यांनी काम पाहिले. लालबहादूराने केलेली सेवा ही प्रत्येक वेळी योग्यच ठरली. अनेक सामाजिक सेवाभावी संस्थांत विनावेतन किंवा गरजेपूरता अल्प मोबदला घेऊन काम केले. पैशांच्या श्रीमंतीपेक्षा त्यांची साधी राहणी आणि शांततापूर्ण जीवनावर जास्त भर होता. "संविधानाने दिलेल्या कायद्यांचा नेहमी सम्मान केला पाहिजे. ज्यामुळे आपल्या लोकशाहीची मुलभूत रचना टिकून राहिल आणि मजबूत बनेल. "त्यांना गुलामगिरी मान्य नव्हती. ब्रिटीशांच्या राजवटीपासून आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याकरिता आपले सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या थोर स्वातंत्र्य सैनिकांपैकी लालबहादूर शास्त्री हे देखील थोर क्रांतीकार होते.

लाल बहादूर शास्त्री यांचे शेती विषयक विचार :

लालबहादूर शास्त्री जेव्हा देशाच्या पंतप्रधान पदी विराजमान झाले होते तेव्हा देशात खूप बिकट परिस्थिती पसरली होती. त्यावेळेस देशात खाण्या पिण्याच्या गोष्टी आयात केल्या जात. याकरिता आपला देश नॉर्थ अमेरिकेतून येणाऱ्या धान्यावर पुर्णतः अवलंबून होता. भारत पाक युद्धाच्या वेळी देशात सर्वत्र कोरडा दुष्काळ पडला होता. लोक अन्न पाण्यासाठी त्रासून गेले होते. देशातील लोकांची परिस्थिती पाहता शास्त्री यांनी लोकांना प्रोत्साहित करण्यासाठी 'जय जवान जय किसान' हा बहुमुल्य नारा दिला. जो कालांतराने खूप प्रसिद्ध झाला. "सैनिकांच्या दृष्टिकोनातून आणि आर्थिक दृष्टिकोनातून भारत मजबूत होईल, तो त्याचा सर्व गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम असेल. मग त्यामुळे आपला भारत देश एक मजबूत राष्ट्र बनेल. "असे त्यांचे विचार होते.

लालबहादूर शास्त्री यांचे संरक्षण क्षेत्रातील विचार :

गृहमंत्री म्हणून त्यांनी देशाच्या सुरक्षे संबंधित अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले. सन १९६२ साली झालेल्या चीन युद्धा दरम्यान त्यांनी देशांतर्गत सुरक्षा कायम राखण्यात महत्त्वपूर्ण कामगिरी पार पाडली. सन १९६५ साली झालेल्या भारत पाक युद्धाच्या वेळी त्यांनी आपल्या कुशल रणनीतीच्या बळावर देशात शांतता कायम ठेवली. तथापि "भारत हे युद्धखोर, साम्राज्यवादी राष्ट्र नसून शांततापूर्ण सहजीवनाचं तत्व अंगीकारणारा देश असल्याचा संदेश ताश्कंद करारावर सही करून शास्त्रीजींनी साऱ्या जगाला दिला. शास्त्रीजींनी भारत आणि पाकिस्तान दरम्यान १९६५ च्या युद्धादरम्यान "जय जवान जय किसान" हा नारा दिला होता या घोषणाला देशाचे राष्ट्रीय घोषण असेही म्हटले जाते.

निष्कर्ष :

१. लालबहादूर शास्त्री यांचे राष्ट्र आणि राष्ट्रवाद संबंधीचे विचार सर्वसामान्य व वास्तवादी आहेत.
२. लालबहादूर शास्त्री एक निष्ठावंत सत्यवादी कार्यकर्ते होते तसेच राष्ट्राला त्यांनी अहिंसेचा मार्ग दाखवला.
३. लालबहादूर शास्त्री यांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय एक्य असणारा राष्ट्रवाद अपेक्षित होता.
४. लालबहादूर शास्त्री यांनी किसान आणि जवान यांना आर्थिक दृष्ट्या आणि संरक्षणात्मक दृष्ट्या देशाचा पाया मानला.

संदर्भ :

१. हिंदू जनजागृती
२. महाराष्ट्र टाईम्स
३. लोकसत्ता
४. विकिपीडिया
५. मराठी विश्वकोश

लालबहादूर शास्त्री : जीवन प्रवासाचे सिंहावलोकन

(२ ऑक्टोबर १९०४ ते ११ जानेवारी १९६६)

डॉ. संजय शत्रुघ्न लांडगे

डॉ. बी.एन. पुरंदरे कला, श्रीमती एस. जी. गुप्ता वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, लोणावळा, ता. मावळ, जि. पुणे ४१० ४०३.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील थोर राष्ट्रभक्त, निष्ठावान कार्यकर्ते आणि भारताचे दुसरे पंतप्रधान (९ जून १९६४ ते ११ जानेवारी १९६६). शास्त्रीजींचे मूळ आडनाव श्रीवास्तव होते पण त्यांनी व्यवहारात या आडनावाचा वापर केल्याचे दिसून येत नाही. शारदाप्रसाद व रामदुलारीदेवी या दांपत्याच्या पोटी सामान्य कायस्थ कुटुंबात बनारस येथील मोगलसराई या रेल्वे वसाहतीत झाला. पारंपारिक धार्मिक वृत्तीच्या मातोश्री होत्या. वडिलांचे छायाछत्र लालबहादूर दिड वर्षांचे असतानाच हरपले. वडिल शारदाप्रसाद सुरुवातीस प्राथमिक शिक्षक आणि पुढे शासकीय लिपिक म्हणून काम केले होते.

म. गांधींनी देशात असहकार चळवळ सुरू केली तेव्हा लालबहादूर हरिश्चंद्र हायस्कूलमध्ये मॅट्रीकला शिकत होते. म. गांधींच्या तत्त्वज्ञानाकडे आकर्षित झाल्याने शास्त्रींनी शाळा सोडून दिली, पुढे त्यांना गांधींचा सहवास लाभत गेल्याने ते पूर्णतः गांधीवादी बनले. काशी विद्यापीठातून शास्त्रींनी तत्त्वज्ञान या विषयात पहिल्या श्रेणीत पदवी प्राप्त केली (१९२५). लालबहादूर शास्त्री विद्यार्थी दशेने असताना त्यांच्यावर डॉ. भगवानदास, गोपाल शास्त्री या अध्यापकांचा आणि नंतर पुरूषोत्तमदास टंडन व लाला लजपत राय यांच्या विचारांचा प्रभाव पडला. 'सर्व्हंट ऑफ द पीपल' या संस्थेची स्थापना लाला लजपत राय यांनी केली. या संस्थेचे शास्त्री १९२५-२६ मध्ये आजीव सदस्यत्व स्विकारले आणि अलाहाबाद येथे कायमचे वास्तव्य करण्याचे ठरविले.

लालबहादूर यांचा विवाह १९२७ मध्ये मिर्झापूर येथील ललितादेवी यांच्याशी झाला. या दांपत्यांना चार मुले, दोन मुली झाल्या, पुढे त्यांची दोन मुले राष्ट्रीय राजकारणात सहभागी झाली. त्यांच्या पत्नी धार्मिक वृत्तीच्या असल्याने पतीची सेवा व उपासना यामध्येच त्या मग्न असायच्या. हरिजनोध्दाराचे कर्म त्यांनी काही दिवस मुझफरपूर येथे केले आहे. शास्त्रीजींना पंडित नेहरूंचे मार्गदर्शन व सहवास अलाहाबाद येथे लाभला. त्यांनी विविध संघटनात्मक वाटचालीद्वारे सामाजिक क्षेत्राच्या बहुविध पदांवर कार्यकेले आहे. यामध्ये प्रभाग नगरपालिका सदस्य (१९२८-३५), पार्लमेंटरी बोर्डाचे सचिव (१९३७), उत्तर प्रदेश विधानसभेचे सदस्य, भूमीसुधार समितीचे चिटणीस (१९३५-३६), जिल्हा काँग्रेस चिटणीस (१९३०-३५), प्रांतिक काँग्रेसचे चिटणीस (१९३७), अखिल भारतीय काँग्रेस कार्यकर्णीचे सदस्य व महासचिव इत्यादी पदे त्यांच्या जीवनात लालबहादूर यांनी भूषविली वा या पदांवर प्रामाणिकपणे काम केले. उत्तर प्रदेशांच्या इंटरमिजिएट बोर्डावर त्याचप्रमाणे हिंदी समितीचे संयोजन म्हणून काम केले आहे. लालबहादूर यांनी आयुष्यातील नऊ वर्षे स्वातंत्र्य चळवळी करीता तुरुंगवास भोगला आहे. १९४२ च्या चलेजाव चळवळीत भूमीगत राहून त्यांनी कार्य केले.

१९४६ मध्ये उत्तर प्रदेश विधानसभेवर ते काँग्रेस पक्षातर्फे निवडून आले. लालबहादूर यांच्याकडे गृह आणि दळणवळण खाते देण्यात आले, त्यावेळेस गोविंद पंत यांचे मंत्रिमंडळ होते. अखिल भारतीय काँग्रेसचे महासचिव पंडित नेहरूंनी त्यांना केले (१९५०). शास्त्रींनी भारताच्या पहिल्या सार्वजनिक निवडणुकीकरीता काँग्रेस उमेदवारांच्या निवडीचे अतिशय कठीण काम केले होते. समन्वय नेतृत्व व संघटन कौशल्य लालबहादूर यांचे लक्षात घेऊन नेहरूंनी त्यांना राज्यसभेचे सदस्य करून केंद्रीय मंत्रिमंडळात रेल्वे व वाहतुक खात्यांचे मंत्री केले. गंगा नदीवर मोठा पूल बांधल्यामुळे तिसऱ्या वर्गाच्या प्रवाशांसाठी अनेक सुखसोयी त्यांनी उपलब्ध करून दिल्या (१९५५), चित्तजन कारखान्याची उभारणी पश्चिम बंगालमध्ये केली. केरळमध्ये घडलेल्या भीषण रेल्वे अपघाताची नैतिक जबाबदारी स्विकारून त्यांनी रेल्वे मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला (१९५६).

लोकसभेवर पुन्हा १९५७ मध्ये निवडून आल्यामुळे त्यांना केंद्रीय मंत्रिमंडळात समावेश करून घेतला. शास्त्रींनी १९५७ ते १९६४ या कालावधीत संचार व परिवहन, उद्योग व व्यापार, गृह इत्यादी खाती समर्थपणे पेलली. पंजाबी, सुभ्याची चळवळ, दक्षिणेतील हिंदी विरोधी चळवळ, जम्मू काश्मिर मधील धार्मिक तेढ व तणाव या समस्यांना त्यांना गृहमंत्रीपदाच्या काळात तोंड द्यावे लागले. लालबहादूर शास्त्री यांनी संभानम उपयोगाची नेमणूक करून लाचलुचपत आणि भ्रष्टाचारास आळा घालण्यासाठी कार्य केले. जहाजबांधणी कारखान्याची उभारणी विशाखापट्टणम् येथे त्यांनी केली. अवजड अभियांत्रिकी निगमची स्थापना आणि चाळीस परकीय संस्थांशी व्यापार करार व रशिया आणि झेकेस्लोव्हाकिया देशांच्या सहकार्याने त्यांनी केल्या.

पंजाबी मास्टर तारासिंगांची सुभ्याची चळवळ, धार्मिक चळवळ आणि आसाम मधील भाषिक दंगल (१९६०-६१) हे सर्व प्रादेशिक प्रश्न वा समस्या अत्यंत कौशल्यपूर्वक व कणखर भूमिका घेऊन हाताळले. भारताच्या संघातून बाहेर पडणाऱ्या प्रचार यंत्रणेस राष्ट्रद्रोही ठरवून तसा ठराव वा विधेयक संसदेत संमत करून घेतले (१९६३). त्याचप्रमाणे दसर दिरंगाईवर कडक कारवाई करण्यासाठी त्यांनी केंद्रीय प्रशासनावर बारीक लक्ष ठेवून उपाय योजले. प्रशासनाच्या शुध्दीकरणासाठी नेहरूंनी कामराज योजनेची अंमलबजावणी

करीता डोईजड सहकाऱ्यांना राजनाम्याचे आवाहन केले. नेहरूंच्या आवाहानास मान्यता देऊन कामराज योजनेतून शास्त्रीसह सहा मंत्र्यांनी राजीनामे दिले. काँग्रेस संघटनेच्या कार्यास त्यांनी वाहून घेतले, पण नेहरूंनी त्यांना पुन्हा बिन खात्याचे मंत्री केले होते. जवाहरलाल नेहरू यांच्या निधनानंतर (२७ मे १९६४) ९ जून १९६४ रोजी काँग्रेसच्या संसदीय सभेच्या सदस्यांनी एकमताने त्यांची निवड केली. पंतप्रधानपदी निवड झाल्यानंतर लगेचच त्यांनी पंजाबचे प्रतापसिंग कॅरॉ यांच्या भ्रष्टाचारी आरोपाची चौकशी करण्याकरीता दास कमिशनची नियुक्त केले. त्याचप्रमाणे ओरिसांचे वीरमित आणि बिजू पटनाईक यांच्या भ्रष्टाचार प्रकरणीमुळे बदनाम झाल्याने तातडीने या दोघांना राजीनामा देण्यास भाग पाडले होते. १९६५ मध्ये केरळ येथील अस्थिर परिस्थितीचा विचार करून त्यांनी राष्ट्रपती राजवट लागू केली.

भारत देशाने आपले परराष्ट्र धोरण हे शांतता आणि अलिप्तता या तत्वांवर आधारित चालू ठेवून श्रीलंका, भूतान, नेपाळ या देशांमध्ये विश्वासाचे वातावरण निर्माण करून या देशांशी मैत्रीपूर्ण, सौहार्द व्यापार वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले. जवळजवळ चार लाख भारतीय तमिळनां श्रीलंकेचे नागरिकत्व मिळवून देण्यासाठी त्यांनी भारत व श्रीलंका यांच्यात करार घडवून आणला. काश्मिर मधील शेख अब्दुलाना राष्ट्रविरोधी कारवायांमुळे स्थानबद्ध केले. नेहरूंचे औद्योगिक धोरण पुन्हा चालू ठेवण्याचे कार्य त्यांनी केले. भारत-पाकिस्तान युद्ध हे लालबहादूर शास्त्री यांच्या कालावधीतील सर्वात कसोटीची घटना होती. तेवढ्याच ताकदीने, खंबीरपणे आणि कार्यक्षमपणे त्यांनी हाताळली. पाकिस्तानने १२ एप्रिल १९६५ मध्ये कांजरकोट येथे कच्छ सरहद्दीवर आक्रमण केले. तेव्हा शास्त्रीजींनी प्रतिकाराची घोषणा केली. मास्को येथे कोसिजिन आणि भिकोयान यांच्याबरोबर यासंबंधी सविस्तर चर्चा केली. त्याचप्रमाणे जिनिव्हा करारानुसार व्हिएतनाम युद्ध अमेरिकेने त्वरित थांबवावे अशी मागणी केली व अमेरिकेच्या भेटीचे निमंत्रण पुढे ढकलले आणि 'माझा दौरा रद्द करा' असे स्पष्ट सांगितले.

१९६५ मध्ये पाकिस्तानने सियालकोट येथे युद्धबंदी रेषा ओलांडून भारत भूमीवर आक्रमण केले, तेव्हा भारतीय लष्कराने रिथपरल युद्धबंदी रेषा ओलांडून हाजीपर जिंकून लाहोर परिसरात भारतीय फौजा घुसवल्या आणि पाकिस्तानने केलेल्या आक्रमणास जशास तसे उत्तर देऊन शत्रू राष्ट्रांच्या प्रदेशात घुसून लढाई करण्याचा मान भारताच्या इतिहासात लालबहादूर यांना मिळाला. जनतेला युद्धजन्य परिस्थितीत सहकार्य, मदत करण्याचे आवाहन त्यांनी केले. भारत-पाक युद्ध काळात त्यांनी सियालकोट, जम्मू, आदमपूर, जोधापूर इत्यादी रणक्षेत्रावर प्रत्यक्ष भेट दिली. चीन राष्ट्राने जेव्हा युद्धाची धमकी दिली, तेव्हा शास्त्रींनी युद्ध लढण्यास भारत सज्ज असल्याची आत्मविश्वासपूर्वक घोषणा केली. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने (गण्डज) युद्ध थांबवण्याची विनंती तेव्हा त्वरित युद्ध थांबवून वाटाघाटीस भारताकडून तयारी दर्शविली.

ताश्कंद करारावर आयुबखान व शास्त्री यांच्यात १० जानेवारी १९६६ रोजी सद्दा झाल्या. रशियाच्या मध्यस्थीने भारत-पाकिस्तान यांच्यामध्ये ताश्कंद करारातील नऊ कलम स्विकारण्यात आले. त्या मध्यरात्रीच लालबहादूर यांचे हृदय विकाराने निधन झाले. ते कधी कुणाच्या दावणीला बांधून राहिले नाही, पण अनेक सेवाभावी संस्थांमध्ये विनावेतन किंवा गरजेपुरता अल्प मोबदला घेऊन काम केल्यामुळे त्यांना अखेरपर्यंत दारिद्र्याशी झगडावे लागले. शास्त्रींचा मूळ पिंड शांततावादी समाजसेवकाचा होता तर संघटन कौशल्य हा त्यांच्या स्थायी भाव होता.

साधी रहाणी, सत्शील, निःस्वार्थी, उच्च विचार आणि स्पष्टवक्तेपणा यामुळे अनेकांचा त्यांनी विश्वास संपादन केला. राष्ट्रीय एकात्मतेचे आणि कणखर धोरणांचे दर्शन त्यांनी भारत-पाकिस्तान युद्धाच्या वेळी संपूर्ण जगाला घडवले. 'जय जवान जय किसान' ही त्यांची अर्थपूर्ण घोषणा पुढे अमर झाली. शास्त्रीजींच्या बाबत काँग्रेसचे माजी अध्यक्ष पुरुषोत्तमदास टंडन यांनी त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन पुढील शब्दात केले आहे. अडचणींवर मात करून मार्ग काढणे, मूल्यमापन करणे, समन्वय घडवून आणणे यात शास्त्रीजी माहीर होते. 'भारतरत्न' हा पुरस्कार देऊन भारत सरकारने त्यांचा मरणोत्तर सन्मान केला. त्यांच्या स्मरणार्थ 'संस्कृत विद्यापीठ' तामिळनाडू राज्यात स्थापन करण्यात आले (१९९१).

संदर्भ :

1. Gujrati, B. S, Cd. : "A Study of Lal Bahadur Shastri", Delhi, 1966.
2. Manlelar, D. R. : "Lal Bahadur Shastri : A Political Biography", Bombay, 1964.
3. Brecher, Michael : "Succession in India", London, 1965.
4. अत्रे, प्र. के. आणि भावे, विनायक : 'इतका लहान एवढा महान', मुंबई, १९६६.
5. मंगळवेढेकर, राजा : 'लालबहादूर शास्त्री', पुणे १९६७.
6. माहिती स्रोत : मराठी विश्वकोश
7. <https://hi.m.wikipedia.org>
8. <https://maharashtratimes.com>
9. <https://mr.vikaspedia.in>

स्वातंत्र्य चळवळीतील लाल बहादूर शास्त्री यांचे योगदान

प्रा. डॉ. टी. एम. पाटील

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड

प्रस्तावना :

लालबहादूर शास्त्रींना स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी होण्यासाठी वातावरण प्राप्त झाले होते. १८८५ मध्ये काँग्रेसच्या स्थापनेनंतर मवाळ-जहाल असे गट निर्माण झाले. यातील मवाळ गटाची उदारामतवाडी विचारसरणी प्रभावी ठरत नसल्याने जहाल गटाचा स्वातंत्र्य चळवळीत प्रभाव वाढू लागला. या गटाचे नेतृत्व बाळ गंगाधर टिळक, बिपिन चंद्र पाल, अरविंद घोष आणि लाला लजपत राय यांनी केले. भारतीयांना जहाल पद्धतीने स्वातंत्र्य मिळावे असे त्यांचे मत होते. त्यासाठी त्याग, संघर्ष आणि अनेक संकटे सहन करावी लागत असून संघर्षातूनच भारताला स्वातंत्र्य मिळू शकते, असा विश्वास या नेतृत्वानी भाषण-लेखनातून लोकांच्या मनात निर्माण केला होता. आणि आंदोलकांनीही जनतेत पूर्ण विश्वास निर्माण केला. त्यामुळे त्यांनी थेट राजकीय कृती जनतेसमोर करण्याचा आग्रह धरला. सन १९१५ पर्यंत, कट्टर राष्ट्रवादी विचारसरणी जनतेमध्ये चांगलीच अपयशी ठरली होती, ठिकठिकाणी या नेत्यांनी लोकांना ब्रिटीश राज्यकर्ते आणि परकीय राजवटीच्या वास्तवाची जाणीव करून दिली होती. लाल बहादूर शास्त्री यांच्यावरही विद्यार्थीदशेतच अशा विचारांचा प्रभाव होता. लाल बहादूर शास्त्री आनंदाने बातम्या आणि साहित्य वाचत असत. विशेषतः भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची व्याख्याने आणि अहवाल आणि त्या काळातील मोठ्या राजकीय नेत्यांची विधाने अतिशय गांभीर्याने वाचत त्यांच्यावर गोपाळ कृष्ण गोखले, बिपिन चंद्र पाल, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी आणि बाळ गंगाधर टिळक यांच्या तसेच महात्मा गांधीचा प्रभाव पडला होता. येथून त्यांच्या स्वातंत्र्यचळवळीत सहभागाला सुरुवात झाली.

उद्देश :

१. लाल बहादूर शास्त्री यांच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील सहभाग अभ्यासणे
२. लाल बहादूर शास्त्री यांच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील कार्य अभ्यासणे

स्वातंत्र्यचळवळ व लाल बहादूर शास्त्री :

१. असहकार चळवळ

रौलेट कायदा, जालियनवाला बागेतील हत्याकांड, खिलाफत चळवळ, देशात सर्वत्र सरकारने चालवलेले दडपशाहीचे सत्र या कारणांमुळे भारतीय जनतेत फार मोठा संताप निर्माण झाला होता. देशातील वातावरण पूर्णपणे सरकारच्या विरोधात गेले होते. देशातील जनतेच्या या भावना लक्षात घेऊन महात्मा गांधींनी असहकार चळवळ सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. १० मार्च १९२० रोजी त्यांनी असहकारचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. ४ सप्टेंबर १९२० रोजी कलकत्ता येथे लाला लजपतराय यांच्या अध्यक्षतेखाली काँग्रेसचे विशेष अधिवेशन भरविण्यात आले होते. या अधिवेशनात असहकाराच्या कार्यक्रमाला मान्यता देण्यासंबंधीचा ठराव प्रचंड बहुमताने संमत करण्यात आला. या कार्यक्रमात सरकारने दिलेल्या सन्मानदर्शक पदव्या व मानसन्मान यांचा त्याग करणे, सरकारी शाळा, महाविद्यालये व इतर शैक्षणिक संस्था यांवर बहिष्कार टाकणे. मुलांच्या शिक्षणासाठी राष्ट्रीय शिक्षणसंस्था स्थापन करणे, सरकारी कचेऱ्या व न्यायालये यांवर बहिष्कार टाकणे, परकीय मालावर बहिष्कार टाकणे., सरकारी समारंभ व कार्यक्रम यांत सहभागी न होणे, सुधारणा कायद्यांतर्गत घेण्यात येणाऱ्या प्रांतिक निवडणुकांवर बहिष्कार टाकणे, मेसोपोटेमियात पाठविण्यासाठी भरती करण्यात येणाऱ्या मुलकी व लष्करी नोकऱ्यांवर बहिष्कार टाकणे. हे कार्यक्रम राबवण्यात आले. या कार्यक्रमात लाल बहादूरचे त्यांच्या शाळेत वर्गमित्र आणि मित्र होते. हे त्रिभुवन नारायण सिंह आणि अल्गु राय हे शास्त्री होते. त्रिभुवन नारायण सिंह हे लाल बहादूर शास्त्री जवळचे मित्र होते. शाळेवर बहिष्कार टाकल्यानंतर लाल बहादूर शास्त्री त्यांनी असहकार चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांनी अनेक मिरवणुका काढल्या आणि बैठकीला उपस्थित होते. यावेळी लाल बहादूर यांचे वय सुमारे १६ वर्षे होत असेल ते फक्त बालपण होते. प्रत्येकाच्या जबाबदाऱ्या होत्या पण देशासाठी काहीही करायला तयार झाले होते.

लालबहादूर शास्त्री लहानपणापासूनच संवेदनशील होते त्यामुळे त्यांनी असहकार आंदोलनात सहभागी होण्याचा निर्णय योग्य मानला. या काळात लाल बहादूरानी शाळेवर बहिष्कार टाकला आणि मिरवणुकीत भाग घेतला घेतले. त्यानंतर त्यांच्या या सहभागावर कुटुंब आर्थिक अडचणी असून भविष्यातील योजना यशस्वी होणार नाही असे दिसत असताना ही कुटुंबापेक्षा देशभक्तीला जास्त महत्त्व दिले. यामुळे कुटुंबातील लोकांचा रोष उत्पन्न झाला. यावेळी त्यांचे गुरु डॉ निष्कामेश्वर प्रसाद मिश्रा यांनी त्यांचे या आंदोलनातील सहभाग न घेण्याबाबत मन वळवण्याचा प्रयत्न केला पण लाल बहादूर शास्त्री हे आपल्या निर्णयाबाबत ठाम राहिले. यावेळी त्यांच्या आईचा त्यांना पाठींबा मिळाला. लाल बहादूर शास्त्री रामनगरहून बनारसला परत आले आणि असहकार चळवळीत आयोजित कार्यक्रमात सहभागी होऊ लागले. सभा आणि मिरवणुकांमध्ये त्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला. या चळवळीतून त्यांनी बरेच काही केले. लाल बहादूर हे त्यांचे मित्र आणि विद्यार्थ्यांमध्येही खूप लोकप्रिय झाले होते अनेकदा मित्रांशी देशसेवा, देशहित याविषयी बोलायचे. यावेळी १९२१ ला असहकार आंदोलनाच्या मिरवणुकीत मनाई असतानाही विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनात सहभाग घेतला असता पोलीसांनी शास्त्रीजींना तुरुंगात टाकले. यावेळी त्यांना चेतावनी देऊन दुसऱ्या दिवशी सोडवण्यात आले. असे असले तरी पुन्हा त्यांनी आंदोलनात सहभागा घेण्यास सुरुवात केली. पण त्याच वेळी चौरीचौरा दुर्घटनेमुळे आंदोलन थांबवण्यात आले.

२. काँग्रेसच्या कार्यात सहभाग :

१९२६ मध्ये लाल बहादूर शास्त्री यांनी पदवी प्राप्त केल्यानंतर त्यांनी सर्व्हंट्स ऑफ द पीपल सोसायटीचे सदस्यत्व स्वीकारून जनतेची सेवा करण्यास सुरुवात केली. तसेच त्यांनी काँग्रेसचे सामान्य कार्यकर्ता म्हणून सदस्य स्वीकारून त्यांनी काँग्रेसच्या कार्यात सहभाग घेतला आहे. यावेळी लाल बहादूर शास्त्री यांनी संघटनेचे अगदी छोटी कामं लाज न बाळगता काम करत होते.

३. सविनय कायदेभंग चळवळ :

गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली सविनय कायदेभंग चळवळ सुरु झाली. सविनय कायदेभंग म्हणजे पूर्वसूचना देऊन जुलमी कायदे मोडणे व प्रतिकार न करता दिली जाणारी शिक्षा स्वीकारणे, मीठ माणसाच्या रोजच्या जीवनातील आवश्यक वस्तू आहे, तरीही सरकारने मिठावर कर बसवला होता, म्हणून या अन्यायकारक कराविरुद्ध मिठाचा सत्याग्रह करण्याचे गांधीजींनी ठरवले. १२ मार्च १९३० रोजी महात्मा गांधी आपल्या सहका-यांसह गुजरातमधील साबरमती आश्रमातून दांडी येथील समुद्रकिनाऱ्याकडे पायी निघाले. साबरमती ते दांडी हे अंतर ३८५ किलोमीटर होते. वाटेत त्यांना गावोगावचे लोक येऊन मिळाले. गांधीजी दांडी येथे ५ एप्रिल रोजी पोहोचले. दुस-या दिवशी समुद्रकिना-यावरील मीठ उचलून त्यांनी मिठाचा कायदा मोडला. यामुळे भारतात अनेक ठिकाणी आंदोलन सुरु झाले. लालबहादूर शास्त्रींनी सोलापूरहून सविनय कायदेभंग चळवळीत सुरु केली. यावेळी त्यांनी स्वयंसेवक म्हणून चळवळीत भाग घेतला. या सोलापूर मधील सविनय कायदेभंग चळवळीत अत्यंत प्रखरतेने भाग घेतला. यानंतर त्यांनी विविध भागात काँग्रेसचे कार्यकर्ता म्हणून भाग घेतला. यावेळी ब्रिटीश शासनाने अनेक कार्यकर्त्यांना अटक केली. त्यामध्ये लाल बहादूर शास्त्री यांना ही अटक झाली. त्यांची सुटका १९३१ ला गांधी – आर्यविन करारामुळे झाली. या सविनय आंदोलनामुळे शास्त्रीचा परिचय कमला नेहरूंशी झाला. त्यांच्या आंदोलनात त्यांनी सहभाग घेतलेला आहे.

४. शेतकरी नेते म्हणून लालबहादूर शास्त्री :

सविनय कायदेभंगाच्या आंदोलनादरम्यान महसूल व महसूल पैसे देण्यास नकार दिल्याने शेतकरी चळवळीला मोठी चालना मिळाली. त्यावेळी राजकीय कार्यकर्त्यांची नवी पिढी उदयास आली आहे. त्यापैकी लाल बहादूर शास्त्री यांचे शेतकरी नेते म्हणून नेतृत्व उदयास आले. हळूहळू ते समाजवादी विचारसरणीच्या प्रभावाखाली आले. नम्र अवज्ञासविनय कायदेभंग चळवळ संपल्यानंतर त्यानंतर शेतकरी आंदोलने झाली. शेतकऱ्यांशी संबंधित काँग्रेसचे कार्यक्रम फैजपूर परिषदेत उठवला गेला आणि ठराव मंजूर झाला. शेतकऱ्यांमध्ये चेतना निर्माण केली. १९३६ साली लाल बहादूर शास्त्री यांनी शेतकऱ्यांच्या जमीन सुधारणा विषयक अहवाल तयार करून १९३७ काँग्रेस कमिटीकडे सादर केले. या अहवालातून शास्त्री यांची योग्यता दिसून आली.

५. भारत छोडो आंदोलन :

काँग्रेसचे सामान्य कार्यकर्ता नंतर अलाहाबाद काँग्रेस कमिटीचे सचिव बनले आणि त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेऊन त्यांनी अनेक विधायक कार्यात भाग घेतला. स्वातंत्र्य चळवळीचा १९४० च्या व्यक्तिगत सत्याग्रहाला सुरुवात केली. यावेळी अनेक सत्याग्रहीनां अटक करण्यात आली. लाल बहादूर शास्त्री यांना १ वर्ष तुरुंगवास झाला. यानंतर १९४२ साली भारत छोडो आंदोलनाला सुरुवात झाली. या आंदोलनात लाल बहादूर शास्त्री यांनी अलाहाबाद मधून सहभाग घेतला. यावेळी ते ब्रिटीश अधिकारीच्या हाती लागले नाहीत. ते भूमिगत राहून उत्तरप्रदेशातील आंदोलनाचे नेतृत्व करू लागले. ते अलाहाबादमध्ये आनंदभवन मध्ये भूमिगत होऊन आंदोलनाचे कार्य करू लागले. त्यांनी अलाहाबाद घंटाघरात तिरंगा फडकवायचा कार्यक्रम हाती घेतला हा अंत्यत गोपनीय कार्यक्रम होता. याबाबत घेतली जाणारी सभेची सर्व तयारी झाली होती. यावेळी ब्रिटीश पोलिसांना माहित मिळताच त्यांना अटक झाली आणि तुरुंगवास झाला.

सारांश :

या प्रकारे लाल बहादूर शास्त्री यांनी १९२० ते १९४२ पर्यंत सर्व आंदोलनात सक्रीय सहभाग घेतला असून त्यांनी आयुष्यत स्वतः कष्ट घेऊन आर्थिक कष्टाचे समान करून त्यांनी देशभक्ती जागृत ठेवली . त्यांनी आपल्या कार्यशैलीने अनेकांना प्रभावित केले . त्यान स्वातंत्र्य आंदोलनात सामान्य कार्यकर्ता ते सचिव असे कार्य केले. तसेच उत्तरप्रदेशमधील चळवळीचे नेतृत्व केले. लोकांना प्रोत्साहन दिले . सहभागी कार्यकर्त्यांन देशभक्ती चे महत्व पटवून दिले आणि त्यांच्या कार्याला विधायक वळण लावून काँग्रेसच्या माध्यातून त्यांनी लोकांना जागृत केले.

संदर्भ :

1. विपिन चन्द्र, "भारत का स्वतन्त्रता संघर्ष!" हिन्दी माध्यम कार्यान्वयन निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय दिल्ली, द्वितीय संस्करण, १९९८.
2. मनकेकर, डी.आर., "लाल बहादुर शास्त्री", प्रकाशन विभाग और प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार पटियाला हाऊस, नई दिल्ली, तृतीय संस्करण, १९९६
3. रतूडी, वीरेन्द्र मोहन, "लाल बहादुर शास्त्री" किरण प्रकाशनदरियागंज, दिल्ली, प्रथम संस्करण, १९६४
4. व्यास, सुनीत, - "न्यूज लीड' समाचार पत्र दैनिक, वर्ष-३", अंक-२८८, १ अक्टूबर १९८८, इलाहाबाद
5. श्रीमती दमयन्ती , एस.के. पाठक एवं जी.पी. श्रीवास्तव, "लाल बहादुर शास्त्री व्यक्ति और विचार" एस. चन्द्र एण्ड कम्पी लि., नई दिल्ली, १९९६

“लालबहादूर शास्त्री जीवनपरिचय, कार्ये आणि विचार” : एक चिकित्सक अध्ययन

डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते

सहयोगी प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख आदर्श कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, देसाईगंज (वडसा), जि. गडचिरोली

सारांश :

२ ऑक्टोबर १९०४ साली वाराणसी येथे एका गरीब, प्राथमिक शिक्षकाच्या घरी लाल बहादूर शास्त्री यांचा जन्म. प्राथमिक शिक्षण मिर्झापूर येथे व माध्यमिक शिक्षण वाराणसीला झाले. तेथे त्यांना निल्कामेश्वर प्रसाद असे पितृतुल्य गुरू भेटले. त्यांनी महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक, लाला लजपतराय यांच्या जीवनदर्शनाचे महत्व त्यांना समजाविले. काशी विद्यापीठाचे ‘शास्त्री’ झाले (मुळात आडनाव ‘श्रीवास्तव’ होते) आचार्य नरेंद्र देव, आचार्य कृपलानी, डॉ. भगवानदास, डॉ. संपूर्णानंद, श्रीप्रकाश यांचा परिचय व मैत्री झाली. विधायक कार्यकर्त्यांची पाठशाळा म्हणजे ‘सर्व्हंट्स ऑफ दि पीपल्स’ ही संस्था त्यांना लाभली. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्वतंत्र्यसैनिक व भारतीय प्रजासत्ताकाचे पंडित नेहरूंच्या निधनानंतर स्वतंत्र भारताचे दुसरे पंतप्रधान झाले. (९ जुन १९६४ ला) याच काळात इ.स. १९६५ ला भारत-पाकिस्तान युद्ध झाले. सोव्हिएत संघाच्या मध्यस्थीने पाकिस्तानबरोबर युद्धबंदीचा ताश्कंद करार आता उझबेकिस्तान येथे दौच्यावर असतांना ११ जानेवारी १९६६ रोजी विषप्रयोग झाल्यामुळे मृत्यु झाला.^१ असे म्हणतात.

प्रस्तावना :

नवभारताची उभारणी करणाऱ्या युगप्रवर्तक पंडित नेहरू यांचे भारत-चिन युद्धामध्ये पराभव झाल्याने त्यांना मानसिक धक्का बसला व त्यांचे २७ मे १९६४ ला निधन झाले. नेहरूंचे सच्चे अनुयायी लालबहादूर शास्त्री यांची २ जुन १९६४ रोजी काँग्रेस संसदीय मंडळाच्या बैठकीत संसदीय पक्षनेते पदी निवड झाली. नेहरूंचे विश्वासू सहकारी, एक सत्वशील, सदाचरणी व नीतिमान नेते म्हणून त्यांना सर्वत्र मान्यता असल्याने त्यांची बिनविरोध निवड झाली. मोगलसराई इथे जन्म, दीड वर्षांचे असतांनाच वडीलांचे निधन व वयाच्या २१ व्या वर्षी काशी विद्यापीठातून ‘शास्त्री’ ही पदवी, १९६५ पासून नेहरूंसाठी पत्रांचे मसुदे तयार करण्याचे काम करतांना ते नेहरूंचे विश्वासू सहकारी झाले. त्यानंतर स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय झाल्यावर १९३० ते १९४५ च्या दरम्यान त्यांना ७ वेळा तुरूंगवास घडला. “स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर १९४७ पासून उत्तर प्रदेशाच्या गृहमंत्रीपदी त्यांची नेमणूक झाली. १९५२ च्या पहिल्या निवडणुकीनंतर शास्त्री यांच्याकडे केंद्रीय रेल्वे व वाहतूक खात्यांचं मंत्रिपद सोपवण्यात आलं. येथवरच्या कारकीर्दीत शास्त्रींना साच्छील, विनयशील, स्वच्छ चारित्र्याचे नेते व नेहरूंच्या अत्यंत विश्वासातील सहकारी म्हणून काँग्रेस वर्तुळात मान्यता प्राप्त झाली. १९५६ मध्ये ते रेल्वेमंत्री असतांना जेव्हा एका वर्षात दोन रेल्वे अपघात झाले तेव्हा शास्त्रींनी आपली एक नैतिक जबाबदारी स्वीकारून मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला आणि या कृतीमुळे त्यांची नैतिक प्रतिमा उंचावली.”^२

मुख शब्द : सत्वशील, सदाचरणी, स्वच्छ चारित्र्य, व्यवहारवाद, आदर्शवाद.

उद्दिष्टे :

१. शास्त्रींच्या जीवनपटलाचे क्रमवार अध्ययन करणे.
२. स्वच्छ चारित्र्याची निर्माती व सदाचरण यांची मिमांसा करणे.
३. शास्त्रीजी लोकनेता म्हणून व्यवहारवादी व आदर्शवादी होते याचे अध्ययन करणे.

शास्त्रीजींच्या कार्याची वैचारीक मिमांसा :

इ.स. १९५७ ला शास्त्रींनी वाहतूक व दळणवळण मंत्री, १९५७-१९६१ या काळात वाणिज्य व उद्योगमंत्री, १९६१-६३ या काळात गृहमंत्रीपदी, नंतर कामराज योजनेनुसार त्यांना गृहमंत्रीपदाचा त्याग करावा लागला, तरी नेहरूंची प्रकृती बिघडल्यावर नेहरूंनी जानेवारी १९६४ मध्ये बिनखात्याचे मंत्री म्हणून काश्मीर संदर्भात त्यांच्याकडे महत्वाची कामगिरी सोपवली व त्यांनी पार पाडली. पं. नेहरूंच्या निधनानंतर अल्पकाळ हंगामी पंतप्रधान म्हणून गुलझारीलाल नंदा यांच्याकडे पदभार आला. १९६४ च्या प्रारंभी नेहरूंच्या प्रकृती बिघाडामुळे नेहरूंचा वारसदार कोण हा चर्चेचा विषय झाला. त्यावेळी इंदिरा गांधी व मोरारजी देसाई यांची नावे चर्चेत होती, काँग्रेसमधील काही गट मोरारजी देसाई यांच्या बाजूने तर काही लोक इंदिरा गांधी पंतप्रधान बनावे म्हणून समर्थन देत होते. अखेरीस काँग्रेस अध्यक्ष कामराज यांच्याकडे बहुमत कोणाच्या समर्थनार्थ आहे, हे ठरविण्याचे अधिकार दिले. दरम्यान, “३० मे रोजी शास्त्रींनी इंदिरा गांधींची भेट घेऊन त्यांना पंतप्रधानपदाची जबाबदारी घेण्याची सूचना केली. पण नेहरूंच्या मृत्युमुळे ‘दुःखात असतांना त्याचा विचारही करू शकत नाही’ असे इंदिरा गांधींनी स्पष्ट केले. त्यानंतर २ जून १९६४ रोजीच्या बैठकीत गुलझारीलाल नंदा यांनी शास्त्रींच नावं सुचवलं, मोरारजींनी अनुमोदन दिलं आणि शास्त्रीजींची पंतप्रधानपदासाठी बिनविरोध निवड झाली.” त्यानंतर स्वतंत्र भारताचे दुसरे राष्ट्रपती सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या उपस्थितीत शपथविधी झाला व शास्त्रीजी पंतप्रधान झाले.”^३

पंतप्रधान शास्त्रींसमोरील आव्हाने :

- अन्नधान्याची टंचाई भारतात निर्माण झाली होती.
- नेहरूंप्रणित तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अंमलबजावणीला चालना लाभलेली नव्हती.

- स्वातंत्र्योत्तर भारतात दीड दशकानंतर भ्रष्टाचाराची गंभीर समस्या निर्माण झालेली होती.
- स्वतंत्र नागालँड च्या मागणीसाठीच आंदोलन तीव्र झालेलं होतं.
- दक्षिण भारतात हिंदी भाषेला अधिकृत भाषा म्हणून स्वीकृती देण्याविरुद्धचा उद्रेक.
- आपला राजकीय मित्र सोव्हिएत रशियाशी संबंध दृढ करणे आणि सोबतच अमेरीका— इंग्लंड सोबतही सलोखा राहिल याचं भान राखणे.
- शास्त्रींनी धीरोदात्तपणे धोरणात्मक निर्णय घेण्याची क्षमता त्यांनी प्रसंगानुरूप सिद्ध केली.
- शास्त्रीजी मूढ व्यक्तिमत्वाद्वारे जनसामान्यांचा विश्वास संपादन करण्यास सुरुवात केली.
- भारत हा कृषीप्रधान देश असल्यामुळे कृषी क्षेत्रातील भीषण परिस्थितीवर मात करण्यासाठी शास्त्रींनी हरित क्रांतीच्या प्रयोगाला चालना दिली.
- खरा कस शास्त्रीजींच्या पंतप्रधानपदावर असतांना नेतृत्वासंदर्भात लोकनेता म्हणून सप्टेंबर १९६५ मध्ये भारत—पाक युद्ध सुरू झाल्यावर त्यांनी देशाला 'जय जवान जय किसान' ची घोषणा दिली व देशातील जनतेला सुरक्षा व कृषीविकासात सक्रिय सहभाग घेण्यासाठी उद्युक्त करण्याचा प्रयत्न केला व ऐक्याचं वातावरण तयार झालं.
- मूढ व्यक्तिमत्त्व असलेले शास्त्री युद्धप्रसंगी कणखर भूमिका घेऊ शकतात, याबद्दल जनसामान्यांना विश्वास वाटू लागला.^४

लालबहादूर शास्त्रींचे राजकीयदृष्ट्य नैतिक कार्य :

हिंदी विरोधी हिंसक आंदोलनासंदर्भात शास्त्रींचे कार्ये तपासतांना असे दिसते की, २६ जानेवारीच्या प्रजासत्ताक दिनाच्या आधि १० दिवस अण्णा दुराई यांनी हिंदी विरोधी आपली भूमिका सांगणारं एक पत्र लिहिलं होतं. हिंदीची सक्ती केली गेली तर प्रजासत्ताक दिन हा 'दुखवटा दिवस' म्हणून पाळला जाईल, असं त्यात म्हटलं होतं. हिंदी सक्तीचा निर्णय ८ दिवस पुढे ढकलला तर मात्र आम्ही उत्साहाने प्रजासत्ताक दिन साजरा करू असही त्या पत्रात नमूद केलं होतं. मात्र शास्त्रीजींनी निर्णय बदलला नाही. १९६२ च्या भारत—चिन युद्धानंतर सुमारे ३ वर्षातच म्हणजे १ सप्टेंबर १९६५ रोजी स्वातंत्र्योत्तर काळातील पहिल्या भारत—पाक युद्धाला तोंड फुटलं. संयुक्त राष्ट्रांच्या मध्यस्थीनंतर २२ ऑक्टोबर १९६५ रोजी उभयपक्षी युद्धबंदी घोषित होईपर्यंत म्हणजे सुमारे पावणेदोन महिने काश्मीर व कच्छच्या सीमेवर हे युद्ध सुरू राहिलं.

काश्मीर प्रश्न भारत—पाक संबंधांचा परामर्ष :

१९४७ पासून भारत—पाकिस्तान स्वतंत्र झाले पण काश्मीर प्रश्नावरून मतभेद कायम होते. पठाणी व आफ्रिदी टोळ्यांच्या माध्यमातून १९४८ मध्येच पाकिस्तानने काश्मीरवर ताबा मिळवण्याचा प्रयत्न केला. पाकिस्तानचे त्यावेळचे अध्यक्ष अयुबखान हे हुकूमशहा बनले. अर्थात त्यांचे लष्करावर पूर्ण नियंत्रण असल्याने त्यांचा काश्मीरवर ताबा मिळविण्याचा आत्मविश्वास वाढला होता. याच सुमारास शास्त्रीजींच्या समोर भारतातील पंतप्रधान म्हणून आर्थीक समस्या, अन्नधान्याची चणचण, संरक्षणसिद्धता सुधारणा करणे, यातच १९६५ ला काश्मीरचे नेते शेख अब्दुल्ला हज यात्रेवर गेले असता चीनचे पंतप्रधान झाऊ एन लाय यांची गुप्त भेट घेतली. ही वार्ता कळताच शास्त्रींच्या सरकारने शेख अब्दुल्लांना अटक केली होती. काश्मीरमध्ये असंतोष वाढला परिणामी पाकचे अयुब खान युद्धाच्या तयारीला लागले.

शितयुद्ध व अमेरिकेची राजनीती :

“अमेरिका प्रणीत 'सेंटो' (मध्य आशीयातील राष्ट्रांची युती) आणि 'सीटो' (आग्नेय आशीयातील राष्ट्रांची युती) या करारांमध्ये पाकिस्तान सहभागी झाला व त्या करारांमध्ये इतर देशांप्रमाणे पाकिस्तानलाही आर्थीक व शस्त्रास्त्रांची मदत मिळू लागली. अमेरिका आशीया खंडात आपलं वर्चस्व राखण्यासाठी पाकिस्तानला लष्करी दृष्ट्य सबळ करण्याची राजनीती त्यांनी अवलंबली. मग आजही मागास असलेल्या पाकिस्तानने अमेरिका, तसंच युरोपातील देशांमधून 'पॅटर्न' आणि 'शर्यन' रणगाडे, लढाऊ विमाने, क्षेपणास्त्र, बॉम्ब आणि युद्धनौका खरेदी करून आपली शस्त्रसज्जता वाढवली. तसेच भारताची भारत—चीन युद्धात परिस्थिती भारताची ढासळली होतीच हे पाकिस्तानने हेरलं. १९६३ पासून चीन सोबत मैत्री करार करून काश्मीरच्या ईशान्येकडील सिक्कांग सीमेलगतचा प्रदेश चीनला दिला. चिनने पाकिस्तानला लष्करी सहकार्याचं आश्वासन दिलं. येथुनच भारताच्या विरोधात पाकिस्तानची मोर्चेबांधणी सुरू होती.”^५

युद्धापूर्वी पाकिस्तानच्या कारवाया :

भारताच्या पश्चिम सिमेवर गुजरात आणि राजस्थान या राज्यांच्या लगत कच्छचं रण हा दलदलीचा आणि वाळवंटाचा प्रदेश आहे. युद्धाच्या दृष्टीने भारताला प्रतिकूल असलेल्या या प्रदेशात सरदारकोटवर हल्ला करून पाकिस्ताननं कब्जा केला. भारतीय फौजांची पीछेहाट झाली. मग मे महिन्यात पाकिस्तान काश्मीरच्या कारगील विभागात हालचालींना सुरुवात केली. भारतीय लष्कराने यावेळी चोख प्रत्युत्तर दिलं. मग ब्रिटन म्हणाला उभय देशांनी लवादामार्फत सीमप्रश्न सोडवावा. पाकिस्तानने लष्करी प्रशिक्षणासह तयार केलेले आझाद काश्मीरमधील बंडखोरांचे गट काश्मीर खोऱ्यात घुसवून त्यांच्याद्वारे शासकीय यंत्रणावर हल्ले घडवून वीज, पाणीपूरवठा, दळणवळण अशा नागरी सुविधांमध्ये व्यत्यय आणणं, धार्मिक यात्रा—उत्सवांमध्ये घातपात घडवून गोंधळ माजवून कायदा

व सुव्यवस्था विस्कळीत करणं आणि काश्मीरमध्ये सशस्त्र उठाव घडवून सरकार स्थापण करणे व त्याला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळवणं असं या योजनेचं स्वरूप होतं. या योजनेनुसार ऑगस्टच्या पहिल्या आठवड्यात बंडखोरांनी भारतीय सैन्यावर हल्ले करणे व उपद्रव घडवून आणला पण याला काश्मीरी जनतेने भारतीय सैन्याला बंडखोरांची माहिती पुरवून तसंच काही बंडखोरांना पकडून देऊन सहकार्य केलं. मग अयशस्वी पाकिस्तानने लष्करी आक्रमणाची योजना हाती घेतली. परिणामी भारताची सतत डोकेदुखी वाढली.

छांब भागातील आक्रमण व रणगाड्यांचं तुंबळ युद्ध :

१ सप्टेंबर १९६५ रोजी पाकिस्तानी लष्कराने काश्मीरच्या वायव्येला असलेल्या छांब भागात आक्रमण केलं. यात भारताने हवाई दलाचा उपयोग केला. भारताच्या नॅट लढाऊ विमानांची कामगिरी परिणामकारक ठरली. भारतीय सेनाधिकाऱ्यांनी धैर्य राखून कौशल्यपूर्ण डावपेच आखत ६ सप्टेंबर रोजी पंजाबच्या सीमेवरून दुसरी आघाडी उघडून तीन मार्गांनी लाहोरच्या दिशेने आक्रमण केले. सियालकोट आणि खेमकरण येथील लढाया विशेषत्वाने गाजल्या.

ऊ थांट यांच्या मध्यस्थीनंतर युद्धबंदी :

चीन पाकिस्तानची बाजू घेणारच; तर अमेरिका, ब्रिटन आणि सोव्हिएत रशिया या देशांनी युद्धबंदीच्या उद्देशाने राजनैतिक हालचाली सुरू केल्या. २० ऑक्टोबर १९६५ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाचे अध्यक्ष ऊ थांट यांनी भारतीय उपखंडाचा दौरा करून उभय देशांच्या युद्धबंदीची अधिकृत घोषणा केली. १९६५ चे हे युद्ध प्रामुख्याने वायव्य काश्मीर आणि पंजाब या भागात झालं. या युद्धात भारताचे सुमारे ३००० जवान हुतात्मा झाले; तर पाकिस्तानचे सुमारे ५००० सैनिक मारले गेले. सोव्हिएत रशियाने दोन्ही देशात शांततेसाठी वाटाघाटी करण्याची किमया झाली. परिणामी जानेवारी १९६६ ला उभय देशांमध्ये 'ताश्कंद करार' झाला.

सोव्हिएत रशियाच्या मध्यस्थीने 'ताश्कंद करार' :

२२ सप्टेंबर १९६५ रोजी भारत-पाकिस्तान युद्ध संपले व उभयपक्षी युद्धबंदी घोषित झाली. दोन्ही देशांचं शिष्टमंडळ जानेवारी १९६६ च्या पहिल्या आठवड्यात सोव्हिएत रशियातील ताश्कंद येथे रवाना. ४ जानेवारी १९६६ ते १० जानेवारी १९६६ या काळात ताश्कंद या शहरात सोव्हिएत रशियाचे पंतप्रधान अलेक्झांडर कोसिजीन यांच्या उपस्थितीत उभय देशांमधील नेत्यांमध्ये शिखर बैठक झाली. चर्चेच्या अनेक फेऱ्यांनंतर उभय नेत्यांमध्ये समझौता होऊन संयुक्त निवेदन जारी करण्यात आलं. हे संयुक्त निवेदन 'ताश्कंद करार' म्हणून ओळखलं जातं. उभय देशांनी परस्परांचा बळकावलेला भुप्रदेश परत करणं, ५ ऑगस्ट १९६५ रोजी उभय देशांनी सैन्य माघारी घेणं, पाकिस्तानने काश्मीर प्रश्नासंदर्भात आंतरराष्ट्रीय लवाद नेमण्याची मागणी सोडून देणं आदी महत्त्वपूर्ण बाबींचा करारात समावेश तर होताच तरीपण या करारातील महत्त्वाची ७ कलमे नोंदवली पाहिजेच.

- संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेच्या आधारे उभय देशांनी सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित करावेत. शांततामय मार्गाने काश्मीर प्रश्नावर उभय देशांनी तोडगा शोधावा.
- ५ ऑगस्ट १९६५ रोजी उभय देशांच्या फौजा जिथे होत्या तिथे २५ फेब्रुवारी १९६६ पूर्वी परत जातील. उभय पंतप्रधानांना ही मागार मान्य असेल.
- उभय देशांनी एकमेकांच्या कारभारात हस्तक्षेप करू नये. एकमेकांविरुद्ध प्रचार करणेही थांबवावं.
- उभय देशात राजनैतिक पातळीवर पूर्ववत संबंध निर्माण व्हावेत. एकमेकांच्या देशात वकिलातीचं कामकाज पूर्ववत सुरू करावं.
- आर्थिक, व्यापारी, दळणवळण, सांस्कृतिक संबंधांशी संबंधीत सर्व करार पुन्हा अमलात आणावेत.
- उभय देशांच्या युद्धकैद्यांची त्वरीत अदलाबदल करावी.
- निर्वासित व बेकायदेशीर स्थलांतरितांच्या प्रश्नांची चर्चा सुरू करावी व स्थलांतरितांचे लोढे अडवावेत.^६

वास्तविक पाहता शास्त्रीजींचा जीवन प्रवास हा पूर्णतः नैतिकतेचा आणि व्यवहारवादी आहे. शास्त्रीजी दीड वर्षांचे असतांना वडीलांचे निधन, माता रामदुलारी माहेरी गेली. वयाच्या ११ व्या वर्षी बनारस हिंदू विश्वविद्यालयाची कोनशिला बसविण्यासाठी आलेले गांधीजी त्यांना दिसले. तिथे त्यांच्या गाजलेल्या भाषणाने ते भारावून गेले. मग त्यांनी गांधीजींची पाठ सोडली नाही. चंपारण्य सत्याग्रह, रौलट ॲक्ट, जालियनवाला हत्याकांड इत्यादी घटनांचे प्रतिसाद त्यांच्या मनात घर करून बसले. विदेशीवर बहिष्कार, स्वदेशीचा वापर यातच लाल बहादूर गुंतल व त्यातून सुटताच पुन्हा विद्यापीठात दाखल झाले. शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणा ध्येयासोबत समानतेचे सूत्र जपले होते. "इ.स. १९२८ साली लाल लजपतराय गेले व पुरुषोत्तमदास टंडन सोसायटीचे अध्यक्ष झाले. ते अलाहाबादला दाखल झाले. त्यांचीच अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी गोविंद वल्लभ पंत या मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वात शास्त्रीजी पोलिस व परिवहन मंत्री झाले."^७

नेहरू, शास्त्रींना काँग्रेसचे मवाळ धोरण मान्य नव्हते. इ.स. १९३७ मध्ये सत्याग्रह करून ते कारावासात गेले. सत्तेची लालसा नव्हती; पण इ.स. १९४६ साली निवडणुका झाल्या, ते गोविंद वल्लभ पंताचे सेक्रेटरी झाले. पंत गेल्यावर ते उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री झाले. इ.स. १९५१ पं. जवाहरलाल नेहरूंनी त्यांना काँग्रेसचे सचिव केले. इ.स. १९५७ मध्ये शास्त्रीजींनी काँग्रेसला निवडणुका जिंकून दिल्या. १० जानेवारी १९६६ रोजी हृदयविकाराच्या तीव्र झटक्याने त्यांची जीवनज्योत मालवली. शास्त्रीजींनी देशासाठी केलेल्या महत्त्वपूर्ण कार्यासाठी त्यांना मरणोत्तर भारतरत्न पुरस्काराने गौरवण्यात आले.

शास्त्रीजीवर विषप्रयोग झाल्याचा आरोप त्यांच्या पत्नी ललिता शास्त्रींनी सातत्याने केला. कारण मृत्यूनंतर त्यांचे शरीर काळेनिळे पडले होते. रशियन स्वयंपाक्याला त्यांच्यावर विषप्रयोगाबाबत आरोपावरून अटक झाली. नंतर त्याची निर्दोष सुटका करण्यात आली. यानंतर इ.स. २००९ साली अरूण धर यांनी माहिती हककांच्या कायदानुसार पंतप्रधान कार्यालयाकडे शास्त्रींच्या मृत्युचे कारण जाहिर करावे अशी सरकारकडे विनंती केली पण पंतप्रधान कार्यालयाने ही विनंती फेटाळून लावली. याची कारणे अशी दिली की, इतर देशांशी असलेले संबंध बिघडेल, देशात हिंसाचार उफाळून येईल, संसदेच्या विशेषाधिकाराचा भंग होवू शकतो. अशा सबबी देतांना पंतप्रधान कार्यालय म्हणाले, शास्त्रींच्या मृत्युबाबत एक दस्तऐवज आपल्याकडे आहे पण तो उघड करण्यास नकारही दिला तसेच त्या वेळच्या सोव्हिएत रशियाने शास्त्रींचे पोस्टमॉर्टमन केल्याचे मान्य केले. पण शास्त्रींचे वैयक्तिक डॉक्टर आर. एन. चुग आणि काही रशियन डॉक्टरांनी केलेल्या तपासणीचा अहवाल आपल्याजवळ असल्याचे मान्य केले. शास्त्रींच्या मृत्युबाबत कोणती दुर्घटना घडवून आणण्यात आली होती वा कसे या बाबत कोणतीही प्रतिक्रिया जुलै इ.स. २००९ पर्यंततरी गृहमंत्रालयाने दिलेला नाही. हे एक लोकशाहीचं दुर्दैवच म्हणावे लागेल. परंतु शास्त्रींची नैतिकता, सदाचार, विनयशिलता मात्र त्यांच्या कार्यातुन अजरामर आहे. हे त्रिकालबाधीत सत्य आहे. लाल बहादुर शास्त्रींच्या अकाली मृत्युने सारा देश हळहळला.

शास्त्रींनी युद्धादरम्यान जनतेच मनोधैर्य वाढवले व जवानांनाही प्रोत्साहन दिलं. 'जय जवान, जय किसान' ही घोषणा देशभर प्रसिद्ध झाली. चीनच्या सोबत झालेल्या युद्धात भारताच्या लोकभावना सर्वत्र ऐक्यांच्या वातावरणाने ढवळून निघालं. सर्व शाळा-कॉलेजात 'या देशाचा मी संरक्षक, भारत माझे गाव, सैनिक माझे नाव' यासारखी गाणी युवकांना प्रेरणादायी ठरली. त्यावेळी लोकांनी जवानांसाठी व युद्धात जखमी झालेल्यासाठी उत्स्फूर्तपणे मदत दिली व राष्ट्रभावना व्यक्त केली. १९६४ मध्ये संसदेने अन्नधान्य महामंडळाचा कायदा संमत केला व त्यानुसार जानेवारी १९६५ मध्ये 'भारतीय अन्नधान्य महामंडळ' अस्तित्वात आलं. अन्नधान्याची खरेदी, साठवणुक, वाहतुक, वितरण व विक्री करण्याची जबाबदारी या महामंडळाकडे सोपवण्यात आली. अल्पशा काळात शास्त्रींनी आदर्शवाद व व्यवहारवाद यांचा सुरेख समन्वय साधून, अमेरिका महासत्तेच्या दडपणाखाली न येता व्यवहारवाद व ताश्कंद करार म्हणजे आदर्शवाद यांचा परिचय होय.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. विकिपीडिया
२. सुहास कुलकर्णी, : असा घडला भारत, संशोधन संकलन युनिक फिचर्स, रोहन मिलिंद चंपानेरकर प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती, २६ फेब्रुवारी २०१३, प्रकाशन क्र.३४० पुणे
३. विकिपीडिया
४. सुहास कुलकर्णी, मिलिंद चंपानेरकर : असा घडला भारत
५. राजन एम.एस. : जनकपमे पद पदकपंशे श्वतमपहद च्वसपबलए जंसपदलं चइसपौमतेए छमू कमसीपए १९९७ए च. ७४
६. गौतम ब्रजेंद्र प्रसाद : भारत की विदेश नीती, मयूर पेपर बॉक्स, नोयडा २००४, पृ.७४
७. शंकर कन्हाडे : गोष्टीरूपी लालबहादूर, बालसाहित्य.
८. प्रभाकर नारायण तुंगार : शांतीदुत लालबहादूर शास्त्री
९. बाह्य दुवे : विकिमीडिया कॉमन्सवर, लालबहादूर शास्त्री संबंधीत संचिका आहेत.
१०. ताश्कंद करार : लोकसत्ता— २६.१२.२०१६, २५.३.२०१८ रोजीचे वर्तमानपत्र

साधेपणाचं मूर्तिमंत उदाहरण 'लाल बहादूर शास्त्री'

डॉ. डी. एस. पटवारी

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा ता. औसा जि. लातूर (महाराष्ट्र)

लालबहादूर शास्त्री भारताचे द्वितीय पंतप्रधान होते. पंडित नेहरू यांच्या मृत्यूनंतर लालबहादूर शास्त्री यांना 9 जून 1964 ला पंतप्रधान म्हणून निवडण्यात आले. जरीही लाल बहादूर शास्त्री यांचे स्थान द्वितीय होते तरी त्यांचे शासन कार्य अद्वितीय होते. अश्या या महान, कर्तुत्ववान आणि शांत स्वभावाच्या नेत्याला 1966 मध्ये भारताचा सर्वोच्च पुरस्कार भारतरत्न देण्यात आला.

प्रारंभिक जीवन:

भारताचे पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांचा जन्म 2 ऑक्टोबर 1904 ला उत्तर प्रदेश मधील मुगलसराय मध्ये झाला आहे. या काळात भारतावर इंग्रजांचे शासन होते. लालबहादूर शास्त्री यांचे वास्तविक नाव लालबहादूर श्रीवास्तव होते आणि त्यांच्या वडिलांचे नाव मुंशी शारदाप्रसाद श्रीवास्तव होते, त्यांचे वडील प्राथमिक शाळेत एक शिक्षक होते. शास्त्रींच्या आईचे नाव रामदुलारी होते. शास्त्री 18 महिन्यांचे असताना त्यांचे वडील स्वर्गवासी झाले. ज्यामुळे त्यांची आई त्यांना सोबत घेऊन आपले वडील हजारीलाल यांच्या घरी मिर्जापूर येथे येऊन गेली. लाल बहादूर शास्त्री यांचे प्राथमिक शिक्षण मिर्जापूर मध्ये झाले. या नंतरचे शिक्षण त्यांनी हरिश्चंद्र हायस्कूल आणि काशी विद्यापीठातून केले. त्यांनी काशी विद्यापीठातून संस्कृत भाषेत ग्रॅज्युएशन पूर्ण करून 'शास्त्री' ही उपाधी प्राप्त केली. व नंतर त्यांनी जन्मापासून सोबत असलेले जाति सूचक आडनाव 'श्रीवास्तव' काढून 'शास्त्री' धारण केले. 1928 मध्ये त्यांचा विवाह मिर्जापूर मधील गणेश प्रसाद यांची मुलगी ललिता देवीशी झाला. ललिता व शास्त्री यांचे 6 अपत्य झाले. ज्यात 2 मुली आणि 4 मुले आहेत.

लाल बहादूर शास्त्री चे भारतीय स्वातंत्र युद्धातील कार्य:

भारतीय स्वातंत्र्ययुद्धात शास्त्रींनी 'मरो नही मारो' ची घोषणा दिली. ज्याने संपूर्ण देशात स्वातंत्र्याची ज्वाला तीव्र केली. शास्त्री महात्मा गांधींच्या विचारांनी प्रेरित एक गांधीवादी नेता होते. त्यांनी सर्व आंदोलनात सक्रिय पद्धतीने पुढाकार घेतला. त्यांनी 1921 मधील असहयोग आंदोलन, 1930 मध्ये दांडी यात्रा व 1942 मधील भारत छोडो आंदोलनात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

द्वितीय विश्व युद्धादरम्यान नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आझाद हिंद फौज चे गठण करून दिल्ली चलो चा नारा दिला. याच दरम्यान गांधीजींच्या भारत छोडो आंदोलनाने तीव्रता धरली. लाल बहादूर शास्त्री यांनी भारतीयांना जागृत करण्यासाठी 8 ऑगस्ट 1942 ला करो या मरो चा नारा दिला. परंतु 9 ऑगस्ट 1942 ला त्यांनी आपला नारा बदलून मरो नही मारो ची घोषणा केली. या आंदोलनादरम्यान लाल बहादूर शास्त्रींना 19 ऑगस्ट 1942 ला अटक करण्यात आली.

लाल बहादूर शास्त्री चे राजकीय कार्य:

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर लालबहादूर शास्त्री यांना उत्तर प्रदेशच्या संसद चे सचिव बनवण्यात आले. 1947 मध्येच त्यांना पोलिस आणि वाहतूक परिवहन मंत्रीही बनवण्यात आले. त्यांनी पहिल्यांदा बस मध्ये महिला कंडक्टर ची नियुक्ती केली होती. 1964 मध्ये त्यांना भारताचे पंतप्रधान म्हणून निवडण्यात आले. त्यांनी दूध उत्पादनात वाढ करण्यासाठी श्वेत क्रांती ला प्रोत्साहन दिले. भारतात खाद्यपदार्थ वाढवण्यासाठी 'हरित क्रांतीला'

ही प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या कार्यकाळात 1965 मध्ये भारताने पाकिस्तान सोबत एक आक्रमकता चा सामना केला. त्यांनी पाकिस्तान विरुद्ध कारवाई करण्यासाठी सेनेला स्वतंत्रता दिली आणि देशात अधिक लोकप्रियता मिळवली. 23 सप्टेंबर 1965 ला भारत पाकिस्तान युद्ध समाप्त झाले.

शास्त्रीजींबद्दल जनसामान्यांना फारशी माहिती नसण्याचं कारण बघायला गेलं तर ते निःसंदेहपणे त्यांच्या प्रसिद्धिपराङ्मुख स्वभावात आढळतं. वस्तुतः स्वातंत्र्य चळवळीत ते म. गांधीजींच्या खांद्याला खांदा लावून लढले आणि त्यात त्यांना अनेक वेळा तुरुंगवासही भोगावा लागला. स्वातंत्र्योत्तर नेहरू मंत्रिमंडळात ते रेल्वेमंत्री, वाहतूक आणि दळणवळण खात्याचे मंत्री होते. इतकंच नाही तर त्यांनी दोन, सव्वादोन वर्ष गृहमंत्री म्हणूनही अतिशय कार्यक्षमतेने आणि कणखरपणे काम केलं हे आज किती जणांना आठवत असेल?

पंजाबातील स्वतंत्र खलिस्तान चळवळीचे अध्वर्यू म्हणून भिन्द्रानवाले यांचं नाव घेतलं जातं. तथापि या चळवळीच्या कित्येक वर्ष आधी, पं. नेहरूंच्या हयातीत, पंजाबातील त्या वेळचे नेते मास्टर तारासिंग यांनी भिन्द्रानवाले यांच्याच धर्तीवर 'स्वतंत्र पंजाबी सुभा'च्या निर्मितीसाठी मोठं आंदोलन छेडलं होतं. भिन्द्रानवाले यांच्या चळवळीप्रमाणे ते फारसं रक्तलांछित नव्हतं हे खरं, पण त्यात राष्ट्रापासून फुटण्याचीच बीजं होती. मास्टर तारासिंग हे शीख समाजातील एक बऱ्यापैकी लोकप्रिय नेतृत्व होतं आणि त्यांना स्वतंत्र पंजाबी सुभ्याच्या मागणीच्या समर्थनार्थ शीख समुदायातील काहींचा उघड तर काहींचा छुपा पाठिंबा होता. अशा परिस्थितीत मास्टर तारासिंग यांनी आमरण उपोषण आरंभिलं आणि ते दीर्घकाळ चालू राहिलं. त्यांनी उपोषण मागे घ्यावं म्हणून प्रयत्न झाले, पण ते अधिकच ताठर बनले. त्यामुळे चिंताक्रांत परिस्थिती उद्भवली. तथापि त्या वेळी गृहमंत्री असलेल्या शास्त्रीजींनी अतिशय कणखर भूमिका घेऊन 'स्वतंत्र पंजाबी सुभा'च्या आंदोलनाला मुळीच भीक घातली नाही. हळूहळू हे आंदोलन अस्तंगत पावलं. अशाच प्रकारची स्वतंत्र 'द्रविडस्थान'ची मागणी दक्षिणेतील द्रुमक पक्षाने करून त्यासाठी चळवळही सुरू केली होती. काही काळाने तर ही चळवळ चांगलीच फोफावली होती. तथापि शास्त्रीजींनी ही देशद्रोही मागणीही फेटाळून लावली. अण्णादुराईसारख्या नेत्यांना तर त्यांनी बजावलं की, या देशापासून फुटून निघण्याचे कोणाचेही मनसुबे यशस्वी होऊ दिले जाणार नाहीत!

शास्त्रीजींच्या स्वभावात जसा कणखरपणा होता तसाच कमालीचा मुत्सद्दीपणाही होता. काँग्रेस पक्षात त्या वेळी अनेक अब्बल दर्जाचे ज्येष्ठ राजकारणी आणि महत्वाकांक्षी नेते होते. आणि त्यातील काही जण नेहरूंनाही डोईजड होत असत. तेव्हा काँग्रेस संघटना बळकट करण्याची आवश्यकता आहे, असे कारण देऊन त्यासाठी मंत्रिमंडळातील सदस्यांनी राजीनामे द्यावेत आणि स्वतःला पक्षकार्याला वाहून घ्यावं असा ठराव काँग्रेस कार्यकारिणीने संमत केला. 'कामराज योजना' म्हणून त्या वेळी ओळखल्या गेलेल्या या खेळीमुळे अनेक ज्येष्ठ मंत्र्यांनी आपल्या पदाचे राजीनामे दिलेही! त्यामुळे सत्ताकरणात नेहरूंना होणारा अंतर्गत विरोध बऱ्याच प्रमाणात मावळला. आश्चर्य वाटेल, पण या योजनेचे पडद्यामागचे खरे शिल्पकार होते स्वतः शास्त्रीजी! योजनेनुसार त्या वेळी शास्त्रीजींनीही राजीनामा दिला होता. पण त्यानंतर थोड्याच काळाने पं. नेहरूंनी त्यांना पुन्हा मंत्रिमंडळात घेतलं! दक्षिणेकडील राज्यांत हिंदी भाषेचा वापर करण्याच्या विरोधात चाललेली प्रचंड मोठी चळवळ शास्त्रीजींनी थंड डोक्याने शमविली. दक्षिणेकडील राज्यांना राज्य कारभारात, इतर व्यवहारांत हिंदी भाषेचा वापर नको होता, त्यांना इंग्रजीच हवी होती. शास्त्रीजींनी त्यावर असा तोडगा काढला की, हिंदीचा पुरेसा परिचय जोपर्यंत तेथील लोकांना होत नाही तोपर्यंत या दोन्ही भाषांचा वापर केला जाईल. तशा आशयाचा ठरावही त्यांनी संसदेत मंजूर करून घेतला. त्यामुळे एक मोठंच भाषिक संकट टळलं!

पं. नेहरूंनी आपला वारस म्हणून शास्त्रीजींची केलेली निवड अनेकांना संभ्रमात टाकणारी होती. मोरारजी देसाईसारखे अनेक ज्येष्ठ, कार्यक्षम आणि प्रभावशाली नेते पक्षात असताना नेहरूंनी शास्त्रीजींना कशी काय पसंती दिली, याचं तेव्हा आश्चर्य वाटलं होतं. पण नेहरूंनी हे पाऊल विचारपूर्वक, दूरदृष्टीने उचललं होतं हे नंतरच्या

घटनांनी स्पष्ट केलं. शास्त्रीजींचं स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान, त्याग, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळातील विविध खात्यांच्या मंत्रिपदांची त्यांची यशस्वी कारकीर्द, त्यांच्या स्वभावातील संयमित कणखरता अन् लवचीकता, साधी जीवनशैली, प्रामाणिकपणा आणि निरपवाद चारित्र्य, इत्यादी गुण हेरूनच शास्त्रीजींची निवड नेहंरूनी केली असली पाहिजे. नेहंरूंच्या मृत्यूनंतर कामराज यांनी इंदिरा गांधींना पंतप्रधानपद स्वीकारण्याची विनंती केली होती, पण त्यांनी त्याला नकार देऊन त्याऐवजी शास्त्रीजींची निवड करण्याची इच्छा व्यक्त केली.

अवघ्या ५ फूट उंचीच्या आणि किरकोळ शरीरयष्टीच्या शास्त्रीजींनी जेव्हा पंतप्रधानपदाची सूत्रं हातात घेतली तेव्हा पाकिस्तानचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष आयुब खान यांना त्यात मोठीच संधी दिसली. या 'खुज्या' माणसाच्या कार्यकाळात आपल्याला काश्मीरवर कब्जा मिळविता येईल असा दुःसाहसी विचार करून त्यांनी भारतावर युद्ध लादलं.

तथापि आंतरराष्ट्रीय राजकारणात काय किंवा देशांतर्गत घडामोडीत काय, ज्यांनी ज्यांनी शास्त्रीजींना कमी लेखलं त्यांचा त्यांचा भ्रमनिरास झाल्याचं दिसलं. १९६५ सालच्या युद्धात मानहानीकारक पराभव करून पाकिस्तानच्या साहसवादाला शास्त्रीजींनी सडेतोड उत्तर दिलं. तथापि भारत हे युद्धखोर, साम्राज्यवादी राष्ट्र नसून शांततापूर्ण सहजीवनाचं तत्त्व अंगीकारणारा देश असल्याचा संदेश, ताश्कंद करारावर सही करून शास्त्रीजींनी साऱ्या जगाला दिला. हा करार होण्यापूर्वी शास्त्रीजी आणि आयुब खान यांच्यात जवळजवळ आठवडाभर वाटाघाटी चालू होत्या. करारात काश्मीरमध्ये सार्वमत घेण्याचं कलम अंतर्भूत करावं असा धोशा आयुब खान यांनी लावून धरला होता. तथापि शास्त्रीजींनी त्याला ठामपणे नकार दिला आणि आपल्या अटींवर आयुब खान यांना करारावर सही करण्यास भाग पाडलं.

लाल बहादूर शास्त्री यांचा मृत्यू

10 जानेवारी 1966 ला रशिया आणि अमेरिका च्या दबावाखाली लाल बहादूर शास्त्री भारत-पाकिस्तान शांती करारावर स्वाक्षरी करण्यास तयार झाले. पाकिस्तान चे राष्ट्रपती अयुब खान आणि भारताचे पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री यांची भेट रशियातील ताश्कंद मध्ये झाली. असे म्हटले जाते की त्यांच्यावर दबाव टाकून हस्ताक्षर करण्यास सांगितले गेले. 11 जानेवारी 1966 मध्ये कराराच्या रात्री अतिशय रहस्यपूर्ण पद्धतीने त्यांचा मृत्यू झाला. त्या वेळी सांगण्यात आले की त्यांची मृत्यू हृदयविकाराने झाली. परंतु त्यांचे शवविच्छेदन करण्यात आले नाही.

असेही म्हटले जाते की लालबहादूर शास्त्री यांच्या भोजनात विष मिळवण्यात आले होते. परंतु पाकिस्तान, अमेरिका आणि रशिया यांच्या भीतीने भारताने त्या वेळी कोणतीही विरुद्ध कारवाई केली नाही. शास्त्री यांचा शासन काळ 18 महिन्यांचा होता, त्यांच्या मृत्यू नंतर गुलजारी लाल नंदा यांना देशाचे पंतप्रधान म्हणून निवडण्यात आले. लाल बहादूर शास्त्री यांना मृत्यू नंतर 1966 मध्ये भारताचा सर्वोच्च नागरी सन्मान 'भारतरत्न' देण्यात आला. शास्त्री एक महान, निष्ठावान आणि सक्षम व्यक्तीचा रूपात ओळखले जातात. ते महान आंतरिक शक्ती सोबत,, विनम्र, सहनशील व्यक्ती होते.

शास्त्रीजींच्या वैभवशाली देशकार्याचा गौरव देशाने त्यांना 'भारतरत्न' किताब देऊन केला. पण त्यामुळे त्या किताबाचंच वैभव वाढलं!

संदर्भ ग्रंथ:-

- 1) लाल बहादूर शास्त्री : नेतृत्व के सूत्र अनिल शास्त्री , पवन चौधरी विस्डम व्हिलेज पब्लिकेशन्स
- 2) लालबहादुर शास्त्री विनोद तिवारी मनोज पब्लिकेशन प्रकाशित वर्ष : 2014
- 3) लाल बहादुर शास्त्री : पॉलिटिक्स एंड बियाँन्ड संदीप शास्त्री
- 4) लाल बहादुर शास्त्री: जीवनी, वीरेंद देवांगन
- 5) लालबहादुर शास्त्री व्यक्तित्व और विचार डॉ. कृष्णबिहारी सहल चिन्मय प्रकाशन
- 6) लालबहादुर शास्त्री सुनील शास्त्री, प्रभात प्रकाशन

जय जवान जय किसान याचे निर्माते लाल बहादूर शास्त्री

संशोधक

रविंद्र पि. सोनकांबळे

पिएच.डी. (अॅपीअर)

मा.शा.संकुल स्वा.रा.ती.म.वि.नांदेड

मार्गदर्शक

डॉ. सुहास डी. पाठक

सहयोगी प्राध्यापक,

मा.शा.संकुल स्वा.रा.ती.म.वि.नांदेड

प्रस्तावना

भारतदेश हा विविधतेने नटलेला देश आहे.या देशात अनेक जातीचे प्रांताचे धर्माचे,संस्कृतीचे लोक राहतात.भारत देशाला संताचा, महंताचा,थोर महापुरूषाचा,समाज सुधारकांचा देश म्हणून ओळखतात. भारतामध्ये पंडीत नेहरु, महात्मा गांधी, स्वामी विवेकानंद, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, लोकमान्य टिळक, लाल बहादूर शास्त्री, रविंद्रनाथ टागोर, नेताजी सुभाष चंद्र बोस,वल्लभ भाई पटेल, अशी अनेक नावे समोर येतात. या सर्व समाज सुधारकांचे कार्य एकच होते. ते म्हणजे देश स्वातंत्र्या बरोबर समाज सुधारणा या समाज सुधारकांमध्ये महान सुधारक म्हणजे भारताचे दुसरे पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री.

ब्रिटीश कालीन भारतात इंग्रज सरकार विरुद्ध मोठ्या मुत्सद्दीने लढा देणारे गांधी वादी नेते व स्वतंत्र भारताचे दुसरे पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री एक महान नेता व स्वातंत्र्य सेनानी, होते. संपूर्ण देशांत त्यांची प्रतिमा, एक दूरदर्शी, इमानदार आणि निष्ठावंत राजनेत्याच्या स्वरूपात होती. त्यांनी आपल्या पंतप्रधान पदाच्या कार्यकाळात अनेक संकटांना सामोरे जात देशाला प्रगतीच्या मार्गावर नेले. लाल बहादूर शास्त्री स्वातंत्र्य सैनिकांपैकी एक होते त्यांनी आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळावे याकरिता आपले जीवन समर्पित केले. आपल्या भाषणाच्या माध्यमातून देशांतील लोकांच्या मनात स्वातंत्र्याची भावना रुजवून इंग्रज सरकारला त्रासून टाकले होते. अशा प्रकारे देशाच्या अनेक भागात इंग्रज सरकारविरुद्ध भडकावू भाषण करून तेथील लोकांच्या मनात देशाच्या स्वातंत्र्याप्रती अस्था निर्माण केली. ऐवढ्यावरच ते थांबले नाही तर, देशांत दुध उत्पादनाला चालना देण्यासाठी त्यांनी 'श्वेत क्रांतीला' पाठिंबा दिला. स्वतंत्र सेनानी, निष्ठावंत आणि इमानदार राजनेता म्हणून लाल बहादूर शास्त्री यांची ख्याती संपूर्ण जगात आहे.

लाल बहादूर शास्त्री यांचा जन्म व शैक्षणिक प्रवास :-

लाल बहादूर शास्त्री यांचा जन्म 2 ऑक्टोबर 1904 रोजी उत्तर प्रदेशमधील वाराणसी जवळ असलेल्या मुघलसराई या गावात झाला. लाल बहादूर शास्त्री दीड वर्षांचे असताना त्यांच्या वडिलांचे निधन झाले. त्यांचे वडील शाळेत शिक्षक होते. लहान गावात लालबहादूर यांचे शालेय शिक्षण झाले. उच्च माध्यमिक शाळेत शिकता यावे, यासाठी त्यांना वाराणसीमध्ये काकांच्या घरी पाठवण्यात आले. वयात आल्यावर, लाल बहादूर शास्त्री यांना परकीयांच्या गुलामीमधून देशाला मुक्त करण्याची भवना निर्माण झाली. भारतात ब्रिटीश राजवटीला पाठिंबा देणाऱ्या त्या काळच्या भारतीय राजांची महात्मा गांधी यांनी केलेल्या रोक-ठोक निंदेमुळे ते अत्यंत प्रभावित झाले. आणि तेव्हापासून राष्ट्रीय स्तरावर काहीतरी करण्याबाबतची जिद्द त्यांच्या मनात घोळू लागली. ब्रिटीश राजवटीच्या विरोधात स्थापन करण्यात आलेल्या अनेक राष्ट्रीय संस्थांपैकी एक वाराणसीतील काशी विद्यापीठात ते सामील झाले. येथे अनेक महान विद्वान आणि देशभक्तीचा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रभाव पडला. महात्मा गांधी

यांनी दांडी यात्रा केली आणि मिठाचा कायदा मोडला. या प्रतिकात्मक संदेशाने संपूर्ण देशात क्रांती आली. लाल बहादूर शास्त्री पेटून उठले आणि स्वातंत्र्य लढ्यात त्यांनी स्वतःला झोकून दिले.

लाल बहादूर शास्त्री यांची राजकीय माहिती :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर काँग्रेस जेव्हा सत्तेवर आली, त्यापूर्वीच राष्ट्रीय संग्रामातील नेत्यांना लाल बहादूर शास्त्री यांचे महत्त्व लक्षात आले होते. 1946 मध्ये काँग्रेस सरकार स्थापन झाले, तेव्हा या 'छोट्या डायनॅमो'ला देशाच्या कारभारात रचनात्मक भूमिका पार पाडण्यासाठी सांगण्यात आले. दरम्यान लाल बहादूर शास्त्री यांची प्रशासकीय व संघटन क्षमता पाहून पंडित गोविंद वल्लभ पंत इतके प्रेरित झाले की, पंत उत्तर प्रदेश प्रांताचे मुख्यमंत्री असताना लाल बहादूर शास्त्री यांना आपले संसदीय सचिव म्हणून नियुक्त केले.

शास्त्री यांनी आपल्याला मिळालेल्या संसदीय सचिव पदाची कामगिरी योग्यरित्या पाडली. त्यामुळेच लाल बहादूर शास्त्री यांना गोविंद पंत यांच्या मंत्रिमंडळा मध्ये जागा मिळाली. तेव्हा लाल बहादूर शास्त्री यांची पोलीस आणि परिवहन मंत्री पदी त्यांची नियुक्ती करण्यात आली. याच दरम्यान लाल बहादूर शास्त्रींनी देशांतील महिलांची स्थिती सुधारणे व त्यांना प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने महिलांची वाहक पदी भरती केली. परिवहन विभागात महिलांकरिता आरक्षण लागू केले. आपल्या पदाचा योग्यरित्या वापर करत त्यांनी पोलीस नियमात सुधारणा केल्या. लोकांची गर्दी पांगवण्यासाठी काठीचा वापर केला जात असे. परंतु, लाल बहादूर शास्त्री यांनी हा नियम मोडीत काढून त्या ऐवजी पाण्याची फवारणी करण्याचा नियम लागू केला. तसेच, देशांत संविधान लागू केल्यानंतर आणि देश धर्मनिरपेक्ष व प्रजासत्ताक राष्ट्र बनल्यानंतर देशांत सर्वसाधारण निवडणुका घोषित करण्यात आल्या होत्या. त्यावेळी लाल बहादूर शास्त्री काँग्रेस पक्षाच्या महासचिवपदी विराजमान होताच आपल्या पक्षाची धुरा सांभाळत काँग्रेस पक्षाचे महत्त्वपूर्ण पद आपल्याकडे असल्याने त्यांनी आपल्या पदाची जबाबदारी सांभाळत पक्षाचा जोरदार प्रचार आणि प्रसार केला.

त्यामुळेच काँग्रेस पक्षाचा मोठ्या प्रमाणात विजय मिळाला. सन १९५२ साली देशांत झालेल्या प्राथमिक निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाचा विजय झाल्याने पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची देशाचे पहिले पंतप्रधान म्हणून नियुक्ती झाले. नेहरू यांच्या मंत्रिमंडळात लाल बहादूर शास्त्री यांना रेल्वे, परिवहन, दळणवळण, वाणिज्य, आणि उद्योग मंत्री म्हणून नियुक्त करण्यात आली. नेहरूंच्या आजारपणात बिनखात्याचे मंत्री म्हणून काम पाहिले. शास्त्री रेल्वे मंत्री असताना रेल्वेतील प्रथम श्रेणी आणि तृतीय श्रेणी यांच्यात असणारे अंतर मोठ्या प्रमाणात कमी केले. सन १९५६ साली झालेल्या रेल्वे दुर्घटनेची जबाबदारी म्हणून त्यांनी आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. तेव्हा देश आणि संसदेने त्यांच्या अभूतपूर्ण निर्णयाची प्रशंसा केली. तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी या घटनेबाबत संसदेत बोलताना लालबहादूर शास्त्री यांची इमानदार वृत्ती आणि उच्च आदर्शमूल्यांची प्रशंसा केली. ते म्हणाले की शास्त्री यांचा राजीनाम मी स्वीकारत आहे. जे काही घडले त्याला शास्त्री जबाबदार नाहीत. रेल्वे अपघातावरील दीर्घ चर्चेला उत्तर देताना लाल बहादूर शास्त्री म्हणाले " कदाचित माझी उंची कमी असल्यामुळे तसेच नम्र असल्यामुळे लोकांना वाटत असावं की कणखर होऊ शकत नाही. जरी मी शारीरिकदृष्ट्या धडधाकट नसलो तरी मला वाटते की मी आतून इतका कमकुवतही नाही."

त्या नंतर झालेल्या निवडणुकीत काँग्रेस सरकार पुन्हा सत्तेवर आल्यानंतर त्यांना परिवहन आणि संचार मंत्री पदाची जबाबदारी देण्यात आली. त्यांनी वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालयाचा कारभार सांभाळला. सन १९६१

साली गृह मंत्री गोविंद वल्लभ पंत यांचे निधन झाले. परिणामी या पदाची धुरा लाल बहादूर शास्त्री यांच्याकडे सोपवण्यात आली. गृह मंत्री म्हणून त्यांनी देशाच्या सुरक्षे संबंधित अनेक महत्वपूर्ण निर्णय घेतले. सन १९६२ साली झालेल्या भारत चीन युद्धा दरम्यान त्यांनी देशांतर्गत सुरक्षा कायम राखण्यात महत्वपूर्ण कामगिरी पार पाडली.

भारत देशाचे पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री :-

सन १९६४ साली देशाचे तत्कालीन पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांचे अपघाती निधन झाले. नंतर काँग्रेस पक्षाच्या अनेक दिग्गज नेत्यांनी लाल बहादूर शास्त्री यांचा राजनीतिक इतिहास पाहून पंतप्रधान पदी त्यांची नियुक्ती केली. जेव्हा लाल बहादूर शास्त्री यांची पंतप्रधान पदी नियुक्ती केली. त्या वेळी देशाची परिस्थिती अत्यंत बिकट होती. देशावर युद्धाचे सावट होते. भारतदेश अनेक संकटाचा सामना करिता होता. सन १९६५ साली झालेल्या भारत पाक युद्धाच्या वेळी त्यांनी आपल्या कुशल रणनीतीच्या बळावर देशांत कायम शांतता ठेवली.

शास्त्री यांचा जय जवान जय किसान नारा :-

लाल बहादूर शास्त्री जेव्हा देशाच्या पंतप्रधान पदी विराजमान झाले होते. तेव्हा देशांत खूप बिकट परिस्थिती पसरलेली होती. त्यावेळेस देशांत खाण्या पिण्याच्या गोष्टी आयात केल्या जात होत्या. त्यावेळी आपला देश नॉर्थ अमेरिकेतून येणाऱ्या धान्यावर पूर्णतः अवलंबून होता. भारत पाक युद्धाच्या वेळी देशांत सर्वत्र कोरडा दुष्काळ पडला होता. लोक अन्न पाण्यासाठी त्रासून गेले होते. देशांतील लोकांची परिस्थिती पाहून शास्त्री यांनी देशांतील लोकांना एका दिवसाचा उपवास पकडण्याची विनंती केली. आणि लोकांना प्रोत्साहित करण्यासाठी “जय जवान जय किसान” हा बहुमुल्य नारा दिला. तेव्हा पासून आपल्या भारत देशाचा लोकप्रिय नारा जय जवान जय किसान आहे. जो आमच्या विजयाचा नारा आहे. या घोषणेचे लेखक लाल बहादूर शास्त्री होते. हा नारा राष्ट्रीय एकात्मतेचे मूलभूत तत्व आहे. जय जवान जय किसानचा हा नारा ज्याला भारत देशात विशेष महत्व आहे. पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्रीजींनी भारत आणि पाकिस्तान युद्धाच्यावेळी 1965 च्या दरम्यान हा नारा दिला होता.. या घोषणेला देशाचे राष्ट्रीय घोषण असेही म्हटले जाते. ही घोषणा सीमेवर उभ्या असलेल्या सैनिकांची आणि शेतात काम करणाऱ्या शेतकऱ्यांची प्रचंड मेहनत आणि मेहनत दाखवते. जय जवान जय किसानचा हा नारा लाल बहादूर शास्त्री यांनी रामलीला मैदानावर आयोजित केलेल्या एका सार्वजनिक सभेमध्ये (रॅली दरम्यान) दिला होता. त्यावेळी देशात भयंकर युद्ध आणि उपासमारी शिगेला पोहोचली होती, शास्त्रीजींनी देशवासियांच्या प्रोत्साहनासाठी हा नारा दिला. या घोषणेच्या शब्दाने, देशभरातील लोक आनंदी आणि आत्मविश्वासाने भारावले होते. यामुळेच आपल्या मार्गात येणाऱ्या कोणत्याही अडचणींना आपण तोंड देऊ शकतो असा आत्मविश्वास जागा झाला होता. सीमेवर उभा असलेला लष्करी सैनिक आपले प्राण लावून आपले रक्षण करतो. त्या तरुणाचे देशाचे प्रेम हे विनशर्त आहे, ते अमर आहे. सैनिक आपल घर आणि कुटुंब सोडून आपल्या देशाचे रक्षण करण्यासाठी सीमेवर उभे असतात. सैनिकाचे हृदय आपल्या देशाबद्दलच्या प्रेमाने भारावलेले असते. सैनिक कोणत्याही संकटाला घाबरत नाहीत. आपल्या देशाचे सैनिक गरम तापमान आणि कडक थंड हवामानात तैनात असतात. तसेच देशातील शेतकरी हे भारताचे अन्नदाते आहेत. भारत देश हा कृषीप्रधान देश आहे. येथील अर्थव्यवस्थेचा एक भाग शेतीवर आधारित आहे. आपल्या देशातील शेतकरी. स्वतःच्या कष्टाने शेतात सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत काबाड कष्ट करतो. आणि देशातील प्रत्येक नागरिकाचे पोट भरतो.

समारोप :-

भारतीय राजकारणात लालबहादूर शास्त्री यांनी अनेक आदर्श घालून दिले आहेत. केवळ पंतप्रधानपदच नव्हे तर इतरही मंत्रीपदे सांभाळताना त्यांनी आदर्श असे काम केले आहे. लालबहादूर शास्त्री यांनी जीवनात अगदी प्रतिकूल परिस्थितीतून आपल्या उच्च विचारांशी कधीही तडजोड न केलेले हे एक विलक्षण व्यक्तिमत्त्व होते. आजच्या शैलीदार जीवनात एक व्यक्ती साधेपणाच्या जोरावर जनमाणसात सर्वोच्च पदावर पोहोचू शकते याचे ते एक मुर्तीमंत उदारहरण होते. लालबहादूर शास्त्री यांच्या जीवनाविषयी आजच्या पिढीला फारशी माहिती असेलच असे नाही. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातल्या या थोर सेनानी व स्वतंत्र भारतातल्या एका द्रष्ट्या नेत्याची तरुण पिढीला माहिती होणे आवश्यक असून आजही आपला देश त्यांच्या विचारांवर चालतो हे नमूद असावे. तसेच येणाऱ्या काळात देखील लालबहादूर शास्त्री यांचे विचार देशाला प्रेरणा देणारे आहेत.

संदर्भ :-

- 1). लाल बहादूर शास्त्री राजकारणातील मर्यादापुरुषोत्तम लेखक डॉ.सी.पी. श्रीवास्तव रोहन प्रकाशन.(BookGanga.com)
- 2).गुगल संकेत स्थळावरील माझा महाराष्ट्र.कॉम या पेज वरून दि.25/10/021 रोजी घेतले आहे.
- 3). गुगल संकेत स्थळावरील विकिपीडिया या पेज वरून दि.25/10/021 रोजी घेतले आहे.
- 4). गुगल संकेत स्थळावरील माझी मराठी या पेज वरून दि.25/10/021 रोजी घेतले आहे.

लालबहादूर शास्त्रींचे भारतीय परराष्ट्र धोरणातील योगदान

डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख आझाद महाविद्यालय औसा जि. लातूर पिन 413520

प्रास्ताविक :-

'लालबहादूर शास्त्रींचे भारतीय परराष्ट्र धोरणातील योगदान' या लेखाची मांडणी करताना त्यांचा जीवन परिचय अभ्यासणे संयुक्तिक ठरेल. 2 ऑक्टोबर 1904 रोजी उत्तर प्रदेशातील वाराणसी पासून जवळील मोगलसराई येथे शारदा प्रसाद श्रीवास्तव व रामदुलारी देवी या दांपत्याच्या पोटी झाला. त्यांनी वयाच्या 21 व्या वर्षी काशी विद्यापीठातून 'शास्त्री' ही पदवी प्राप्त केलेली होती. त्यांनी सर्व्हेंट्स ऑफ द पीपल सोसायटी 1925 पासून कार्य केलेले होते. याच दरम्यान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्यासाठी पत्राची मसुदे तयार करण्याचे कार्य केले. त्यामुळे ते पंडित नेहरूचे विश्वासू सहकारी झाले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतल्यामुळे 1930 ते 1945 दरम्यान त्यांना सात वेळा तुरुंगवास भोगावा लागला होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाचे कार्य करीत असताना 1947 पासून उत्तरप्रदेशचे तत्कालीन मुख्यमंत्री गोविंद वल्लभ पंत यांच्या मंत्रिमंडळात त्यांची गृहमंत्रीपदी नेमणूक झाली होती. 1952 च्या पहिल्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीनंतर भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या नेतृत्वाखालील केंद्रीय मंत्रिमंडळात लालबहादूर शास्त्रींचा केंद्रीय रेल्वे व वाहतूक खात्याचे मंत्री म्हणून नेमणूक झाली होती. त्यांच्या येथवरच्या कार्यकिर्दीत त्यांना सच्छिल, विनयशील, स्वच्छ चारित्र्याचे पंतप्रधान पंडित नेहरूंच्या अत्यंत विश्वासातील सहकारी व नेता म्हणून भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये मान्यता मिळालेली होती. 1956 मध्ये रेल्वेमंत्री असताना एका वर्षात दोन रेल्वे अपघात झाल्यानंतर त्यांची नैतिक जबाबदारी स्वीकारून रेल्वेमंत्री पदाचा राजीनामा देण्याच्या त्यांच्या या कृतीमुळे त्यांची नैतिक प्रतिमा उंचावली. त्यानंतरच्या काळात वाहतूक व दळणवळण मंत्री (1957) वाणिज्य व उद्योगमंत्री 1957-61 हि केंद्रीय मंत्रीपदे भूषवली. सन 1961 ते 1963 या काळात त्यांनी पंडित नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळात गृहमंत्री पदही भूषविले होते. 1963 मध्ये कामराज योजनेनुसार लालबहादूर शास्त्रींनी इतर पाच केंद्रीय मंत्र्यांसोबत केंद्रीय गृहमंत्रीपदाचा

राजीनामा दिला. तत्कालीन पंतप्रधान नेहरूंची प्रकृती बिघडल्यानंतर त्यांनी जानेवारी 1964 मध्ये लालबहादूर शास्त्रींची बिनखात्याचे मंत्री म्हणून नियुक्ती करून जम्मू काश्मीर राज्याची महत्त्वपूर्ण कामगिरी सोपवली होती. 27 मे 1964 रोजी तत्कालीन पंतप्रधान नेहरूंच्या निधनानंतर हंगामी पंतप्रधान पदी गुलझारीलाल नंदांची नेमणूक करण्यात आली होती. पुढे 2 जून 1964 रोजीच्या बैठकीत हंगामी पंतप्रधान गुलझारीलाल नंदांनी पंतप्रधानपदासाठी लालबहादूर शास्त्रींचे नाव सुचविल्यानंतर मोरारजी देसाईंनी अनुमोदन दिले. लालबहादूर शास्त्रींज्या स्वतंत्र भारताचे दुसरे पंतप्रधान म्हणून निवड झाली. 9 जून 1964 रोजी त्यांनी पंतप्रधान पदाची शपथ व पदभार स्वीकारला होता 9 जून 1964 ते 11 जानेवारी 1966 या साधारणपणे दीड वर्षांच्या अल्पकाळात भारताचे दुसरे पंतप्रधान म्हणून कार्यरत असताना भारतीय परराष्ट्र धोरणातील महत्त्वपूर्ण कामगिरीचा आढावा घेण्यासाठी 'लालबहादूर शास्त्रींचे भारतीय परराष्ट्र धोरणातील योगदान' हा लेख लिहिला आहे प्रस्तुत लेखाची मांडणी पुढील मुद्द्यांच्या आधारे केलेली आहे.

पंतप्रधान शास्त्री समोरची विविध आव्हाने :-

दिनांक 9 जून 1964 रोजी भारताचे पंतप्रधान म्हणून शासन कारभार सुरू केल्यानंतर लालबहादूर शास्त्रीं पुढे विविध अंतर्गत व बहिर्गत आव्हाने होती. भारतात अन्नधान्य टंचाईचे आव्हान होते. तिस-या पंचवार्षिक योजनेला चालना मिळालेली नव्हती. स्वतंत्र नागालँडच्या मागणी करिता आंदोलन तीव्र झालेले होते. याचवेळी दक्षिण भारतातील काही राज्यांमध्ये हिंदी भाषेला राष्ट्रभाषा म्हणून मान्यता देण्याविरुद्ध आंदोलन सुरू झालेले होते. पाकिस्तानच्या जम्मू-काश्मीर मधील कारवायांच्या पार्श्वभूमीवर सोव्हिएत रशियाशी संबंध चांगले संबंध प्रस्थापित करण्यासोबतच अमेरिका-इंग्लंडच्या पाश्चात्य देशांशीसुद्धा सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित करण्याचे मोठे आव्हान त्यांच्यापुढे होते. भारताचे दुसरे पंतप्रधान म्हणून कार्यरत असताना पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरूंसारखे उत्तुंग व्यक्तिमत्व त्यांना लाभले नव्हते. असे असले तरी

पंडित नेहरूंच्या पश्चात ते शास्त्रीजींकडे पंतप्रधानपदाची सूत्रे आल्याने त्यांची नेहमी पंडित नेहरूंशी तुलना करण्याचा मोह भारतीय जनतेला होणे स्वाभाविकच होते. नेहरूंप्रमाणे काँग्रेस पक्षातील इतर वरिष्ठ नेते, कार्यकर्त्यांवर प्रभाव व दबदबा निर्माण करणे शास्त्रीजींना अशक्य होते. सन 1962 मधील भारत-चीन युद्धात भारताचा पराभव झाल्यामुळे भारत सरकारचे नीतिधैर्य खचल्याने त्यातून भारत सरकार सावरले नव्हते. महागाई, भाववाढ, अन्नधान्य व जीवनावश्यक वस्तूंचा तुटवडा यासारख्या प्रश्नांमुळे भारतीय जनतेत केंद्र सरकारविरुद्ध असंतोष वाढलेला होता. आशा आव्हानांचा विकट परिस्थितीतून मार्ग काढून सरकारला पुन्हा एकदा विश्वासाहता मिळवून देण्याची आव्हानात्मक जबाबदारी पंतप्रधान शास्त्रीजींवर पडली होती. त्यांनी ही आव्हानात्मक जबाबदारी समर्थपणे पार पाडली मूदू स्वभावाच्या शास्त्रीजींनी पंतप्रधान म्हणून तितकेच दृढ निश्चयी आहोत याचा प्रत्यय सर्वांना आपून दिला. देशांतर्गत प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी विविध उपाययोजना केल्याने त्याचे अनुकूल परिणाम झाले³

अलिप्तवादी परराष्ट्र धोरणावर विश्वास :-

सन 1962 मधील भारत-चीन युद्धात अमेरिकेने भारताला लष्करी मदत दिल्यामुळे भारत अमेरिकेच्या भांडवलशाही राष्ट्रांच्या गटांमध्ये जातो की काय अशी शंका अलिप्तवादी चळवळीतील राष्ट्रांना आली परंतु पंतप्रधान शास्त्रीजींच्या अलिप्तवादी धोरणावर आपला विश्वास असल्याचे स्पष्ट केले जून 1964 मधील पहिल्या सार्वत्रिक भाषणात त्यांनी स्पष्ट केले की भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या मूलभूत धोरणात कोणतेही बदल केले जाणार नाहीत भारताचे पहिले पंतप्रधान निश्चित केल्याने परराष्ट्र धोरणानुसार भारत अलिप्तवादी परराष्ट्र धोरणाचा स्वीकार कायम ठेवेल⁴. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात अलिप्त वादाची पायाभरणी करणाऱ्या आद्यप्रवर्तक असलेल्या पंडित नेहरूंनी भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे महत्त्वपूर्ण तत्व म्हणून निर्माण केलेल्या अलिप्तवादी परराष्ट्र धोरणावर लालबहादूर शास्त्री यांनी भारताचा ठाम विश्वास असल्याचे आंतरराष्ट्रीय समुदायाला दाखवून दिले.

भारत पाकिस्तान युद्ध 1965 :-

पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रींच्या कारकीर्दीत तील भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये एक महत्त्वपूर्ण घटना म्हणून सन 1965 मधील भारत-पाकिस्तान युद्धाच्या उल्लेख करावा लागतो⁵. सन 1947 मध्ये भारत पाकिस्तान दोन्ही देशांची निर्मिती झाल्यापासूनच काश्मीर प्रश्नावरून दोन्ही देशांमध्ये वाद होता. भारताचा अविभाज्य घटक असलेल्या जम्मू काश्मीर राज्याला पाकिस्तान स्वतःच्या देशात सहभागी करण्याचा विचार होता. 1962 मधील भारत चीन युद्धात भारताला चीनकडून पराभव पत्करावा लागून पुढे 1964 मध्ये करीन पंतप्रधान पंडित नेहरूंचा मृत्यू झाल्याने भारत दुर्बल झालेला आहे आणि त्यांच्या पुढे खंबीर राजकीय नेतृत्वाचा अभाव आहे, असा पाकिस्तानी राज्यकर्त्यांचा समज झाल्यामुळे 2 सप्टेंबर 1965 रोजी भारत पाकिस्तान युद्ध सुरु झाले. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या मध्यस्थीनंतर 22 ऑक्टोबर 1965 रोजी दोन्ही राष्ट्रांमध्ये युद्धबंदी घोषित होईपर्यंत सुमारे पावणेदोन महिने काश्मीर व कच्छच्या सीमेवर हे युद्ध सुरु होते. अखेर या युद्धात भारताच्या विजय होऊन पाकिस्तानची पुरती नामुष्की झाली. 2 सप्टेंबर 1965 रोजी पाकिस्तानने जम्मू-काश्मीरमधील शस्त्रसंधी रेषेच्या अंभंग करून भारतीय प्रदेशावर आक्रमण केले पाकिस्तानला अमेरिकेकडून अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रांचा मोठ्या प्रमाणात पुरवठा झाला होता. त्या जोरावर आपण भारतावर सहज मात करून भारतावर विजय संपादन करण्याची स्वप्ने पाकिस्तानी राज्यकर्ते पहात होते. परंतु भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रींनी पाकिस्तानी आक्रमकांना हरविण्यासाठी भारतीय सैन्य दलांना प्रतिचढाईचा आदेश दिला: त्यानुसार भारतीय सैन्यदलांनी विविध आघाड्यांवर प्रतिचढाईचा प्रारंभ केला. भारतीय सैन्याच्या या दणक्यापुढे माघार घेण्याशिवाय पाकिस्तानी सैन्यदलापुढे पर्याय उरला नाही. या युद्धाच्या निमित्ताने तत्कालीन पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रीजींच्या खंबीर नेतृत्व चे दर्शन संपूर्ण जगाला घडले.

6) ताश्कंद करार:-

22 सप्टेंबर 1965 रोजी भारत पाकिस्तान युद्ध संपुष्टात येऊन दोन्ही देशांनी युद्धबंदी घोषित केली⁶ त्यानंतर उभय देशांचे शिष्टमंडळ जानेवारी 1966 च्या पहिल्या आठवड्यात सोव्हिएत रशियातील ताश्कंद शहरात रवाना झाले. 4 जानेवारी ते 10 जानेवारी 1966 या कालावधित ताश्कंद शहरामध्ये सोव्हियेत रशियाचे तत्कालीन पंतप्रधान अलेक्झांडर कोसिजीन यांच्या उपस्थितीत उभय देशांमधील नेत्यांमध्ये शिखर बैठका झाल्या. चर्चेच्या अनेक फे-यानंतर उभय देशांमध्ये समझोता

होऊन संयुक्त निवेदन जाहीर करण्यात आले. या संयुक्त निवेदनलाच ताश्कंद करार या नावाने ओळखले जाते या ताश्कंद करारातील महत्त्वाची सात कलमे अशी होती:

1. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आधारे दोन्ही देशांनी सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित करून शांततेच्या मार्गाने काश्मीर प्रश्नावर दोन्ही देशांनी तोडगा शोधवा.
2. 5 ऑगस्ट 1965 रोजी दोन्ही देशांच्या फौजा जिथे होत्या तिथे 25 फेब्रुवारी 1966 पर्यंत परत जातील ही मागार भारत पाकिस्तान या दोन्ही देशांच्या पंतप्रधानांना मान्य असेल.
3. भारत पाकिस्तान या दोन्ही देशांनी परस्परांच्या कारभारात हस्तक्षेप करू नये. तसेच परस्परांविरुद्धचा प्रचार थांबवावा
4. दोन्ही देशांनी परस्परांच्या देशात वकिलातीचे कामकाज पूर्ववत सुरू करून तुम्ही देशांत राजनैतिक संबंध पूर्ववत सुरू करावेत.
5. दोन्ही देशांनी आर्थिक, व्यापारी, सांस्कृतिक, दळणवळण इत्यादी सर्व करार पुन्हा अमलात आणावेत.
6. भारत पाकिस्तान या दोन्ही देशांनी युद्धकैद्याची ताबडतोब अदलाबदल करावी.
7. दोन्ही देशांनी निर्वासित व बेकायदेशीर स्थलांतरितांच्या प्रश्नांची चर्चा सुरू करावी व स्थलांतरितांचे लोंढे थांबवावेत.

सन 1965 भारत पाकिस्तान युद्धामध्ये दोन्ही देशांनी परस्परांचा बळकावलेला प्रदेश परत करणं; 5 ऑगस्ट 1965 रोजी असलेल्या स्थितीपर्यंत दोन्ही देशांनी मागार घेणे; पाकिस्तानने काश्मीर प्रश्नासंदर्भात आंतरराष्ट्रीय लवाद नेमण्याची मागणी सोडून देण इत्यादी महत्त्वपूर्ण बाबींचा या करारात समावेश होता. या करारावर उभय देशांतील नेत्यांनी 10 जानेवारी 1966 रोजी सद्दया केल्या. त्यामुळे हा ताश्कंद करार अस्तित्वात आला मात्र दिनांक 11 जानेवारी 1966 रोजी रात्रीच ताश्कंद शहरात पंतप्रधान लालबहादुर शास्त्रीजींचे निधन झाले. त्यामुळे साधारणपणे केवळ दीड वर्षांची पण अनेक समस्या व आव्हानांनी भरलेली भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान लालबहादुर शास्त्रींची देदिप्यमान कारकीर्द त्यांच्या अकस्मात निधनाने संपुष्टात आली.

समारोप:-

लालबहादूर शास्त्री यांनी 9 जून 1964 ते 11 जानेवारी 1966 दीड वर्षांच्या काळात स्वतंत्र भारताचे दुसरे पंतप्रधान म्हणून कामगिरी बजावली. यापूर्वी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाच्या माध्यमातून उत्तर प्रदेशच्या मंत्रिमंडळात पुढे केंद्र सरकारमध्ये पंडित नेहरूंच्या मंत्रिमंडळामध्ये विविध खात्याचे मंत्री म्हणून काम केले होते. भारताचे दुसरे पंतप्रधान म्हणून 9 जून 1964 ते 11 जानेवारी 1966 या काळात कार्यरत असताना 9 जून 1964 ते 17 जुलै 1964 या 38 दिवसांसाठी भारताचे परराष्ट्र मंत्रीपदही स्वतः कडे ठेवले होते. पुढे त्यांनी 18 जुलै 1964 रोजी स्वर्ण सिंगाची परराष्ट्रमंत्री म्हणून आपल्या मंत्रिमंडळात नियुक्ती केल्याचे स्पष्ट होते. ते पंतप्रधान म्हणून अल्पकाळ सत्तेत असताना भारतापुढे अनेक अंतर्गत व बहिर्गत आव्हाने निर्माण झालेली होती. भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी निश्चित केलेल्या परराष्ट्र धोरणानुसार त्यांनी भारताचे परराष्ट्र धोरण उत्कृष्टरितीने राबविल्याचे स्पष्ट होते. त्यांनी नेहरूंच्या अलिप्ततावादी परराष्ट्र धोरणाचा अवलंब करत सन 1965 मधील भारत पाकिस्तान युद्धात भारताला विजय संपादन करून देण्यात पंतप्रधान म्हणून महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. पुढे ताश्कंद येथे भारत-पाकिस्तान करार घडवून आणण्यासाठी सोविएत रशियाच्या मध्यस्थीने मोलाचे प्रयत्न केले. तात्पर्य लालबहादूर शास्त्रींचे भारतीय परराष्ट्र धोरणातील योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण राहिल्याचे स्पष्ट होते.

संदर्भसूची :-

- 1) कुलकर्णी सुहास; चंपानेरकर मिलिंद (संपा.) प्रथमावृत्ती 26 जानेवारी 2013, असा घडला भारत (1947-2012), रोहन प्रकाशन पुणे; पृ.295
- 2) कित्ता, पृ.319
- 3) क्षीरसागर व्ही.एस.; प्रथमावृत्ती 2007, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग- राज्यसेवा मुख्य परीक्षा, के.सागर पब्लिकेशन्स पुणे पृ.136
- 4) के.सागर; पाटील व्ही.बी.; प्रथमावृत्ती फेब्रुवारी 2010 : भारताचे परराष्ट्र धोरण; के.सागर पब्लिकेशन्स पुणे पृ.59
- 5) कित्ता पृ.59 व 60
- 6) कुलकर्णी सुहास; चंपानेरकर मिलिंद (संपा.) प्रथमावृत्ती 26 जानेवारी 201 असा घडला भारत (1947-2012) रोहन प्रकाशन पुणे; पृ.311

भारताचा पहिला 'त्यागी' आर्थिक सुधारक

डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर

लोकांनी लाल बहादूर शास्त्रींवर प्रेम केले ज्यांनी अल्पावधीतच प्रत्येकाची मने जिंकली आणि त्यांचा प्रामाणिकपणा आणि दबलेल्यांची सेवा करण्यासाठी उत्कट समर्पण केले. २ ऑक्टोबर, इ.स. १९०४ साली वाराणसी येथे एका गरीब, प्राथमिक शिक्षकाच्या घरी त्यांचा जन्म झाला. ते दीड वर्षांचे झाले तेव्हा त्यांचे वडील निधन पावले. माता रामदुलारी आपल्या मुलांना पदराखाली घालून माहेरी आली. प्राथमिक शिक्षण मिर्झापूर येथे तर माध्यमिक शिक्षण वाराणसीला झाले. तेथे त्यांना निल्कामेश्वर प्रसाद असे पितृतुल्य गुरू भेटले. त्यांनी महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक, लाला लजपतराय यांच्या जीवनदर्शनाचे महत्त्व त्यांना समजाविले. वयाच्या अकराव्या वर्षी बनारस हिंदू विश्वविद्यालयाची कोनशिला बसविण्यासाठी आलेले गांधीजी त्यांना दिसले. तिथे त्यांच्या गाजलेल्या भाषणाने ते भारावून गेले. मग त्यांनी गांधीजींची पाठ सोडली नाही. चंपारण्य सत्याग्रह, रौलेट अॅक्ट, जालियनवाला हत्याकांड इत्यादी घटनांचे प्रतिसाद त्यांच्या मनात घर करून बसले. विदेशीवर बहिष्कार, स्वदेशीचा वापर यातच लालबहादूर गुंतले व त्यातून सुटताच पुन्हा विद्यापीठात दाखल झाले. काशी विद्यापीठाचे 'शास्त्री' झाले. (त्यांचे मूळ आडनाव 'श्रीवास्तव' हे होते.) 'सर्व्हंट्स ऑफ दि पीपल्स' सोसायटीचे सदस्य झाले. शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणा हे त्यांचे ध्येय होते. समानतेचे सूत्र होते. इ.स. १९२८ साली लाला लजपतराय गेले व पुरूषोत्तमदास टंडन सोसायटीचे अध्यक्ष झाले. ते अलाहाबादला दाखल झाले. त्यांचीच अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. विधायक कार्यकर्त्यांची ती पाठशाळाच होती. आचार्य नरेंद्र देव, आचार्य कृपलानी, डॉ. भगवानदास, डॉ. संपूर्णानंद, श्रीप्रकाश यांचा परिचय व मैत्री झाली.

राजकीय जीवन – (१९४६ ते १९६५)

भारत स्वातंत्र्यानंतर त्यांची संसदीय सदस्य म्हणून त्यांच्या उत्तर प्रदेश या राज्यात नियुक्ती झाली. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी गोविंद वल्लभ पंत यांच्या मुख्यमंत्री पदाच्या नेतृत्वाखाली पोलिस व परिवहन मंत्री झाले. नेहरू, शास्त्रीना काँग्रेसचे मवाळ धोरण मान्य नव्हते. इ.स. १९३७ मध्ये सत्याग्रह करून ते कारावासात गेले. सत्तेची लालसा नव्हती; पण इ.स. १९४६ साली निवडणुका झाल्या. ते गोविंदवल्लभ पंतांचे सेक्रेटरी झाले. पंत गेल्यावर ते उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री झाले. इ.स. १९५१ साली मध्ये त्यांनी पं. जवाहरलालजींनी त्यांना काँग्रेसचे सचिव केले. इ.स. १९५६ साली त्यांना रेल्वेमंत्रीपद दिले. पण एका अपघाताची नैतिक जबाबदारी घेऊन त्यांनी त्या पदाचा राजीनामा दिला. इ.स. १९५७ मध्ये त्यांनी काँग्रेसला निवडणुका जिंकून दिल्या. २७मे, इ.स. १९६४ला नेहरू गेले. त्यानंतर लालबहादूर एकमताने पंतप्रधान झाले. पंजाबातील स्वतंत्र खलिस्तान चळवळीचे अध्वर्यू म्हणून भिन्द्रानवाले यांचं नाव घेतलं जातं. तथापि या चळवळीच्या कित्येक वर्ष आधी, पं. नेहरूंच्या हयातीत, पंजाबातील त्या वेळचे नेते मास्टर तारासिंग यांनी भिन्द्रानवाले यांच्याच धर्तीवर 'स्वतंत्र पंजाबी सुभा'च्या निर्मितीसाठी मोठं आंदोलन छेडलं होतं. भिन्द्रानवाले यांच्या चळवळीप्रमाणे ते फारसं रक्तलांछित नव्हतं हे खरं, पण त्यात राष्ट्रापासून फुटण्याचीच बीजं होती. मास्टर तारासिंग हे शीख समाजातील एक बऱ्यापैकी लोकप्रिय नेतृत्व होतं आणि त्यांना स्वतंत्र पंजाबी सुभ्याच्या मागणीच्या समर्थनार्थ शीख समुदायातील काहींचा उघड तर काहींचा छुपा पाठिंबा होता. अशा परिस्थितीत मास्टर तारासिंग यांनी आमरण उपोषण आरंभिलं आणि ते दीर्घकाळ चालू राहिलं. त्यांनी उपोषण मागे घ्यावं म्हणून प्रयत्न झाले, पण ते अधिकच ताठर बनले. त्यामुळे चिंताक्रांत परिस्थिती उद्भवली. तथापि त्या वेळी गृहमंत्री असलेल्या शास्त्रीजींनी अतिशय कणखर भूमिका घेऊन 'स्वतंत्र पंजाबी सुभा'च्या आंदोलनाला मुळीच भीक घातली नाही. हळूहळू हे आंदोलन अस्तंगत पावलं. अशाच प्रकारची स्वतंत्र 'द्रविडस्थान'ची मागणी दक्षिणेतील द्रुमक पक्षाने करून त्यासाठी चळवळही सुरू केली होती. काही काळाने तर ही चळवळ चांगलीच फोफावली होती. तथापि शास्त्रीजींनी ही देशद्रोही

मागणीही फेटाळून लावली. अण्णादुराईसारख्या नेत्यांना तर त्यांनी बजावलं की, या देशापासून फुटून निघण्याचे कोणाचेही मनसुबे यशस्वी होऊ दिले जाणार नाहीत!

शास्त्रीजींच्या स्वभावात जसा कणखरपणा होता तसाच कमालीचा मुत्सद्दीपणाही होता. काँग्रेस पक्षात त्या वेळी अनेक अब्जल दर्जाचे ज्येष्ठ राजकारणी आणि महत्वाकांक्षी नेते होते. आणि त्यातील काही जण नेहरूंनाही डोईजड होत असत. तेव्हा काँग्रेस संघटना बळकट करण्याची आवश्यकता आहे, असे कारण देऊन त्यासाठी मंत्रिमंडळातील सदस्यांनी राजीनामे द्यावेत आणि स्वतःला पक्षकार्याला वाहून घ्यावं असा ठराव काँग्रेस कार्यकारिणीने संमत केला. 'कामराज योजना' म्हणून त्या वेळी ओळखल्या गेलेल्या या खेळीमुळे अनेक ज्येष्ठ मंत्र्यांनी आपल्या पदाचे राजीनामे दिलेही! त्यामुळे सत्ताकरणात नेहरूंना होणारा अंतर्गत विरोध बऱ्याच प्रमाणात मावळला. आश्चर्य वाटेल, पण या योजनेचे पडद्यामागचे खरे शिल्पकार होते स्वतः शास्त्रीजी! योजनेनुसार त्या वेळी शास्त्रीजींनीही राजीनामा दिला होता. पण त्यानंतर थोड्याच काळाने पं. नेहरूंनी त्यांना पुन्हा मंत्रिमंडळात घेतलं! दक्षिणेकडील राज्यांत हिंदी भाषेचा वापर करण्याच्या विरोधात चाललेली प्रचंड मोठी चळवळ शास्त्रीजींनी थंड डोक्याने शमविली. दक्षिणेकडील राज्यांना राज्य कारभारात, इतर व्यवहारांत हिंदी भाषेचा वापर नको होता, त्यांना इंग्रजीच हवी होती. शास्त्रीजींनी त्यावर असा तोडगा काढला की, हिंदीचा पुरेसा परिचय जोपर्यंत तेथील लोकांना होत नाही तोपर्यंत या दोन्ही भाषांचा वापर केला जाईल. तशा आशयाचा ठरावही त्यांनी संसदेत मंजूर करून घेतला. त्यामुळे एक मोठं भाषिक संकट टळलं!

पं. नेहरूंनी आपला वारस म्हणून शास्त्रीजींची केलेली निवड अनेकांना संभ्रमात टाकणारी होती. मोरारजी देसाईसारखे अनेक ज्येष्ठ, कार्यक्षम आणि प्रभावशाली नेते पक्षात असताना नेहरूंनी शास्त्रीजींना कशी काय पसंती दिली, याचं तेव्हा आश्चर्य वाटलं होतं. पण नेहरूंनी हे पाऊल विचारपूर्वक, दूरदृष्टीने उचललं होतं हे नंतरच्या घटनांनी स्पष्ट केलं. शास्त्रीजींचं स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान, त्याग, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळातील विविध खात्यांच्या मंत्रिपदांची त्यांची यशस्वी कारकीर्द, त्यांच्या स्वभावातील संयमित कणखरता अन् लवचीकता, साधी जीवनशैली, प्रामाणिकपणा आणि निरपवाद चारित्र्य, इत्यादी गुण हेरूनच शास्त्रीजींची निवड नेहरूंनी केली असली पाहिजे. नेहरूंच्या मृत्यूनंतर कामराज यांनी इंदिरा गांधींना पंतप्रधानपद स्वीकारण्याची विनंती केली होती, पण त्यांनी त्याला नकार देऊन त्याऐवजी शास्त्रीजींची निवड करण्याची इच्छा व्यक्त केली.

अवघ्या ५ फूट उंचीच्या आणि किरकोळ शरीरयष्टीच्या शास्त्रीजींनी जेव्हा पंतप्रधानपदाची सूत्रं हातात घेतली तेव्हा पाकिस्तानचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष आयुब खान यांना त्यात मोठीच संधी दिसली. या 'खुज्या' माणसाच्या कार्यकाळात आपल्याला काश्मीरवर कब्जा मिळविता येईल असा दुःसाहसी विचार करून त्यांनी भारतावर युद्ध लादलं.

शास्त्री एक साधा माणूस होता. मी त्यांच्याबद्दल वाचलेल्या सर्वात मोहक कथांपैकी एक पत्रकार कुलदीप नायर यांनी त्यांच्या आत्मचरित्र, ब्रियॉन्ड द लाईन्समध्ये सांगितले आहे. नय्यर हे गृहमंत्री असताना शास्त्री यांचे प्रेस सचिव होते. दोघे कारने प्रवास करत होते. गाडी एका रेल्वे क्रॉसिंगवर थांबली. तो एक गरम दिवस होता आणि शास्त्रींनी एका माणसाला उसाचा रस विकताना पाहिले. तो बाहेर पडला, दुकानावर गेला, दोन ग्लास रस विकत घेतला आणि त्या माणसाला पैसे दिले, ज्याला कल्पना नव्हती की त्याने नुकताच सेवा केलेला छोटा माणूस कदाचित भारतीय राजकारणातील दुसरा सर्वात महत्वाचा माणूस आहे. हा साधेपणा ठाम निश्चयाने जुळला होता, जो 1965 मध्ये पाकिस्तानशी झालेल्या युद्धादरम्यान प्रदर्शित झाला होता. शास्त्रींनी आक्रमकांविरोधात आपल्या कठोर भूमिकेने देशाला वाव दिला. आधुनिक भारतीय इतिहासातील एक महान अज्ञात गोष्ट म्हणजे 61 व्या वर्षी हृदयविकाराच्या झटक्याने निधन झालेले शास्त्री आणखी 10 वर्षे जगले असते तर काय झाले असते. उदाहरणार्थ, घराणेशाहीचे राजकारण भारतात कधीच रुजले नसते का?

आर्थिक सुधारक :

शास्त्रींचा एक अल्प-ज्ञात पैलू म्हणजे ते भारताचे पहिले आर्थिक सुधारक बनू शकले असते. जवाहरलाल नेहरू यांचे अगदी बरोबर असे मत होते की द्रुत औद्योगिकीकरण हा मोठ्या प्रमाणावर गरिबी दूर करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे, जसे त्यांच्या काही समकालीन लोकांनी जसे बी.आर. आंबेडकर, व्ही.डी. सावरकर आणि सुभाषचंद्र बोस. नेहरूंना वाटले की राज्य आर्थिक विकासाचे नेतृत्व करू शकते; किमतीपेक्षा संसाधनांचे वाटप करण्याचा नियोजन हा एक चांगला मार्ग होता; आणि तो परदेशी व्यापार महत्वहीन होता. नेहरू मॉडेलचे उलगडणे सुरू होण्यापूर्वी त्याला सुरुवातीचे काही यश मिळाले.

नेहरूंनंतर जेव्हा त्यांनी देशाचा कारभार स्वीकारला तेव्हा शास्त्रींनी ते स्पष्टपणे पाहिले. नायर म्हणतात शास्त्री हे कधीच नियोजनाचे मोठे मतदार नव्हते. P.N. धार, त्यांच्या पिढीतील सर्वोत्तम धोरणात्मक विचारांपैकी एक आणि नंतर इंदिरा गांधींचे जवळचे सल्लागार, त्यांनी इंदिरा गांधी, 'आणीबाणी' आणि भारतीय लोकशाही, त्यांच्या आठवणीत लक्ष वेधले: "लाल बहादूर शास्त्री, नम्र पंतप्रधान जे यशस्वी झाले करिश्माई नेहरू, (आर्थिक) परिस्थितीला सामोरे जाण्याची शक्यता नसलेली व्यक्ती वाटत होती. परंतु त्यांच्या स्वतःच्या शांत मार्गाने त्याने अनेक पायऱ्यांची सुरुवात केली ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेला विद्यमान संकटातून बाहेर काढता आले नाही तर शक्यतो दीर्घकाळासाठी उच्च-वाढीच्या मार्गावर आणले जाईल. त्याने वैचारिक बिलंकर घातले नाहीत; त्याने वस्तुस्थिती पाहिली कारण ती त्यांच्या सर्व स्पष्टतेत होती. तीव्र अन्नटंचाईमुळे त्याने मूलभूत उद्योगांमधून शेतीकडे गुंतवणूक केली. काळ्या बाजारांनी गर्जना केल्याने त्याला नियंत्रणापासून प्रोत्साहनपर सापेक्ष बदल करण्यास प्रवृत्त केले आणि सार्वजनिक क्षेत्राच्या स्पष्ट अकार्यक्षमतेमुळे त्याला खाजगी क्षेत्र आणि परकीय गुंतवणुकीसाठी मोठी भूमिका स्वीकारण्यास भाग पाडले. आर्थिक निर्णय घेण्याची जागा नियोजन आयोगाकडून मंत्रालयांकडे आणि केंद्राकडून राज्यांकडे हलवण्याच्या उपाययोजनाही त्यांनी केल्या. या उपाययोजनांनी नियोजन आयोगाचा प्रभाव कमी केला-ज्याने आर्थिक धोरणांबद्दल कठोर, जवळजवळ सिद्धांतवादी दृष्टिकोन विकसित केला होता-आणि त्याच वेळी निर्णय विकेंद्रीकरण केले.

शास्त्रींना नेहरूंचा स्वाभाविकपणे धाक असणाऱ्या काँग्रेस पक्षाकडून कमीतकमी कडक विरोधाला सामोरे जावे लागले आणि त्यांना धोरण दिशा बदलण्याची कल्पना पवित्र वाटली. धार यांचा असा विश्वास आहे की शास्त्री अधिक काळ जगले असते तर गोष्टी वेगळ्या झाल्या असत्या. 1965 च्या युद्धात मिळालेल्या विजयाने त्याला स्वतःहून खूप लोकप्रिय केले होते. त्यांच्या कारभाराच्या अल्प कालावधीत त्यांनी स्वतःचे लोकप्रिय राजकीय समर्थन मिळवले होते, जे मला वाटते की, केवळ पंचवीस वर्षांनंतर 1991 मध्ये हाती घेतलेल्या अशा प्रकारच्या आर्थिक सुधारणांचा अजेंडा पुढे नेण्यासाठी त्यांना अधिक आत्मविश्वास मिळाला आहे. "धार लिहितो.

शास्त्री आमच्या विकास धोरणावर नव्याने विचार करण्याचा प्रयत्न करत होते त्याचवेळी इतर अनेक आशियाई देश त्यांच्या विकास धोरणात मूलभूतपणे पुनर्बांधणी करत होते, आयातीऐवजी निर्यात प्रोत्साहन स्वीकारत होते. उदाहरणार्थ, भारत आणि दक्षिण कोरियामध्ये 1964 मध्ये सरासरी उत्पन्नाची पातळी समान होती; मग दक्षिण कोरियाने पुढे खेचले आणि आता दोन्ही देशांमध्ये जांभईचे अंतर आहे. शास्त्रींना दीर्घायुष्य लाभले असते तर गोष्टी वेगळ्या निघाल्या असत्या का असा अंदाज लावण्याचे चांगले कारण आहे. त्यानंतर जे घडले ते सर्वश्रुत आहे. इंदिरा गांधींनी आर्थिक संकटाला डाव्या बाजूने तीव्र वळण दिले आणि आर्थिक सुधारणांपेक्षा लोकशाहीची निवड केली. तिने पंतप्रधान म्हणून पहिल्या कार्यकाळात उच्च चलनवाढीने ग्रासलेल्या सुस्त अर्थव्यवस्थेचे निरीक्षण केले. १ 1980 after० नंतर कमी नियंत्रित अर्थव्यवस्थेकडे पहिली तात्पुरती वाटचाल करून तिने आपल्या दुसऱ्या डावासाठी सत्तेवर आल्यावर तिच्या चुका शिकल्या आहेत असे दिसते. राजीव गांधी प्रशासनाच्या पहिल्या दोन वर्षांत या प्रक्रियेने वेग घेतला, परंतु 1991 च्या आर्थिक संकटामुळे शेवटी राव आणि मनमोहन सिंग यांना जुन्या आर्थिक मॉडेलला गाडण्याची संधी मिळाली.

शास्त्रीय त्यांच्या धोरणापेक्षा खूप पुढे होते. त्यांच्या व्यावहारिकतेने आम्हाला किमान दोन दशकांपूर्वी उच्च वाढीच्या मार्गावर आणण्यास मदत केली असती. त्यांच्या राजकीय उंचीवर बरेच काही अवलंबून असते. माझे मित्र शरद पानसे, ज्यांच्याशी मी बराच काळ या विषयावर चर्चा केली आहे, त्यांनाही आश्चर्य वाटते की इंदिरा गांधींनी शेवटी शास्त्रींना आव्हान दिले असते का आणि कदाचित काँग्रेसचे विभाजन केले असते. तो एक वैध प्रश्न आहे.

छोटा माणूस अनेक प्रकारे राक्षस होता. तो पहिला आर्थिक सुधारक बनला असता का? हा एक विलोभनीय विचार आहे. शास्त्रींनी केंद्रीय नियोजनासह नेहरूंची समाजवादी आर्थिक धोरणे चालू ठेवली. त्यांनी पांढऱ्या क्रांतीला प्रोत्साहन दिले- दुधाचे उत्पादन आणि पुरवठा वाढवण्याची राष्ट्रीय मोहीम-आनंद, गुजरातच्या अमूल दूध सहकारी संस्थेला पाठिंबा देऊन आणि राष्ट्रीय दुग्ध विकास मंडळ तयार केले.

शास्त्री भारताच्या शेतीसाठी खूप चिंतित होते आणि शेतकरी आणि उच्चभ्रू लोकांमध्ये संपर्क नसल्याबद्दल गिलबर्ट इटिअनच्या इंडियन व्हिलेजेस या पुस्तकानुसार ते गंभीर होते. शेतकऱ्यांच्या समृद्धीच्या उद्देशाने आणि भारताला अन्नधान्याच्या उत्पादनात स्वावलंबी बनवण्यासाठी त्यांनी हरित क्रांतीला प्रोत्साहन दिले.

श्री गुहा यांनी शास्त्रींची भूमिका मान्य केली ज्यांनी भारताच्या हरित क्रांतीला सुरुवात केली आणि पाकिस्तानच्या हल्ल्याचा यशस्वीपणे सामना केला, त्यांच्या नेतृत्वाचा एक पैलू आहे ज्याकडे आतापर्यंत मोठ्या प्रमाणावर दुर्लक्ष केले गेले - आर्थिक धोरणांच्या बाबींमध्ये नियंत्रण आणि सांख्यिकीच्या कल्पनेकडे त्यांचा बदललेला दृष्टिकोन. खरंच, शास्त्री हे भारताचे पहिले आर्थिक सुधारक आहेत, पीव्ही नरसिंह राव यांच्यापेक्षा खूप पुढे, ज्यांनी सुधारणांची सुरुवात केली आणि शास्त्रींप्रमाणे काँग्रेसलाही विसरले गेले.

शास्त्रींना त्यांचा मोबदला न मिळण्याचे एक कारण कदाचित असे आहे की सुधारणांच्या पहिल्या टप्प्यात प्रवेश करण्याचा त्यांचा प्रयत्न अनेक गैरसमजांनी ढगाळलेला आहे. उदाहरणार्थ, असे मानले जाते की 1966 मध्ये भारतीय रुपयाचे अवमूल्यन इंदिरा गांधी यांनी पंतप्रधान बनल्यानंतर ठरवले आणि अंमलात आणले. हे खरे आहे की, तिच्या पंतप्रधानपदाच्या काळात रुपयाचे अवमूल्यन झाले होते, परंतु चलन अवमूल्यन करण्याचा निर्णय, एक आवश्यक पाऊल, हे शास्त्रींनी घेतले होते हे सहसा ओळखले जात नाही.

आयजी पटेल, जे त्यावेळी वित्त मंत्रालयात कार्यरत होते, त्यांनी त्यांच्या एका निबंधात सांगितले आहे की कसे चलन अवमूल्यन करण्याचा निर्णय तत्त्वतः घेतला गेला होता आणि शास्त्रीय पंतप्रधान असताना आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीला (आयएमएफ) अनौपचारिकपणे कसे पोहचवले होते. खरंच, शास्त्रीयांनी चलन अवमूल्यन करण्याच्या आपल्या सरकारच्या निर्णयाबद्दल आयएमएफला कळवण्यापूर्वी तितकेच धाडसी पाऊल उचलले होते. त्यांचे अर्थमंत्री, टी टी कृष्णमाचारी, अवमूल्यनाच्या कल्पनेने आरामदायक नव्हते. मेधा एम कुडैस्या यांनी जी डी बिल्गां यांच्या चरित्रात नमूद केल्याप्रमाणे, आयात आणि औद्योगिक उपक्रमांवरील सरकारी नियंत्रण काढून टाकण्यासाठी आणि चलनाचे अवमूल्यन करण्यासाठी भारताच्या मार्गात उभे राहणारा एकमेव माणूस कृष्णमाचारी होता.

शास्त्री यांच्यासाठी, युद्धाच्या तडाख्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती आर्थिक उदारीकरण आणि चलनाचे अवमूल्यन करण्यासाठी आयएमएफ-जागतिक बँकेच्या शिफारशींना सहमती देण्याशिवाय देश सोडून गेला होता. तर, शास्त्रींनी कृष्णमाचारी यांना अर्थमंत्रीपदावरून हटवण्यासाठी एक चतुर युक्ती वापरली.

कृष्णमाचारी यांच्यासाठी त्यांच्या राजकीय कारकिर्दीत ही दुसरी वेळ होती की त्यांना अर्थमंत्रीपदावरून पायउतार व्हावे लागले. एकदा नेहरूंच्या पंतप्रधानपदाखाली असताना, मुंधा घोटाळा उघड झाल्यानंतर त्यांना राजीनामा द्यावा लागला. आता, शास्त्रींच्या नेतृत्वाखाली, कृष्णमाचारीच्या मुलावर गैरवर्तन केल्याचे आरोप झाले. शास्त्रींनी चौकशी पूर्ण होईपर्यंत त्यांना त्या आरोपांपासून मुक्त करण्यास नकार दिला आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांनी त्यांना क्लीन चिट देईपर्यंत त्यांच्या अर्थमंत्र्यांनी राजीनामा द्यावा अशी त्यांची इच्छा होती. कृष्णमाचारी यांनी त्याचा अपमान म्हणून घेतला

आणि राजीनामा दिला, जो शास्त्रींनी त्वरित स्वीकारला आणि सचिन चौधरी यांना नवीन अर्थमंत्री म्हणून नियुक्त केले. त्यानंतर शास्त्री फार काळ जगले नाहीत. त्यांच्या उत्तराधिकारी इंदिरा गांधी यांनी चौधरी यांना अर्थमंत्री म्हणून कायम ठेवले आणि शास्त्रींनी घेतलेल्या चलनाचे अवमूल्यन करण्याच्या निर्णयाची अंमलबजावणी करण्यास सहमती दर्शविली. अर्थात, ही वेगळी बाब आहे की तिने नियंत्रण आणि राज यांना परवानगी देण्याच्या बांधिलकीचा दुसरा भाग पूर्ण केला नाही.

शास्त्रींचे सुधारणावादी श्रेय त्यांच्या आर्थिक संघातूनही स्पष्ट होते. त्यांचे सर्व टीम सदस्य - एस भूतलिंगम, धर्मा वीरा, आयजी पटेल आणि लालकृष्ण झा - अर्थव्यवस्थेला अनशेकल करण्याची आणि शेतीचे आधुनिकीकरण करून आणि खाजगी क्षेत्राला काम करण्याची परवानगी देऊन भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या क्षमतेची जाणीव करून घेण्यासाठी सुधारणांच्या तातडीच्या गरजेवर विश्वास ठेवला. नियंत्रणापासून सापेक्ष स्वातंत्र्य.

शास्त्रींच्या मंत्रिमंडळातही, व्हीके कृष्णा मेनन आणि केडी मालवीय यांच्या जाण्याने बाजारपेठेवर अधिक अवलंबून राहून परवाना देण्यापासून दूर राहणाऱ्या त्यांच्या राजवटीला प्राधान्य दिले. शास्त्रींच्या नेतृत्वाखालील सरकारच्या काही निर्णयांमध्ये बदलाचे वारेही जाणवले. ऑगस्ट 1965 मध्ये, पंतप्रधानांनी संसदेत घोषणा केली की आर्थिक क्रियाकलापांवर सरकारी नियंत्रणाचा पुनर्विचार केला जाईल. त्यानंतर लवकरच, स्टील आणि सिमेंटसारख्या क्षेत्रांसाठीचे नियम शिथिल करण्यात आले.

एवढेच काय, शास्त्रींनी सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्व मोठ्या प्रकल्पांचे पुनरावलोकन करण्याचे आदेश दिले, जे तोपर्यंत सुरू झाले नव्हते. द लाइफ अँड टाईम्स ऑफ जीडी बिल्गा, शास्त्र मध्ये कुडस्य लिहितो.

समारोप :

आंतरराष्ट्रीय राजकारणात काय किंवा देशांतर्गत घडामोडीत काय, ज्यांनी ज्यांनी शास्त्रीजींना कमी लेखलं त्यांचा त्यांचा भ्रमनिरास झाल्याचं दिसलं. १९६५ सालच्या युद्धात मानहानीकारक पराभव करून पाकिस्तानच्या साहसवादाला शास्त्रीजींनी सडेतोड उत्तर दिलं. तथापि भारत हे युद्धखोर, साम्राज्यवादी राष्ट्र नसून शांततापूर्ण सहजीवनाचं तत्त्व अंगीकारणारा देश असल्याचा संदेश, ताश्कंद करारावर सही करून शास्त्रीजींनी साऱ्या जगाला दिला. हा करार होण्यापूर्वी शास्त्रीजी आणि आयुब खान यांच्यात जवळजवळ आठवडाभर वाटाघाटी चालू होत्या. करारात काश्मीरमध्ये सार्वमत घेण्याचं कलम अंतर्भूत करावं असा धोशा आयुब खान यांनी लावून धरला होता. तथापि शास्त्रीजींनी त्याला ठामपणे नकार दिला आणि आपल्या अटींवर आयुब खान यांना करारावर सही करण्यास भाग पाडलं.

कराराची शाई वाळते न वाळते तोच त्यांना हृदयविकाराचा तीव्र झटका आला. औषधोपचार करायला त्यांनी मुळी फारसा अवसरच ठेवला नाही. शास्त्रीजींचे व्यक्तिगत डॉक्टर आणि रशियन डॉक्टरांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करूनही शास्त्रीजींचे प्राण वाचू शकले नाहीत. भारताचे तत्कालीन संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाण, परराष्ट्रमंत्री स्वर्णसिंग हेही त्या वेळी तिथे उपस्थित होते. नंतर शास्त्रीजींच्या मृत्यूच्या कारणाबाबत शंका, कुशंका व्यक्त करण्यात आल्या आणि आज अर्धशतकानंतरही त्यात खळ पडलेला नाही. याबाबतीत शास्त्रीजींचे चिरंजीव अनिल शास्त्री यांनीही त्यांच्या मृत्यूबाबतचे कागदपत्र प्रसिद्ध करावेत अशी मागणी नुकतीच केली. तथापि वस्तुनिष्ठ विचार केला की असं दिसतं की, शास्त्रीजींना अगोदरपासूनच हृदयविकार होता आणि २/३ वेळेला त्यांना हृदयविकाराचा झटकाही आला होता. शास्त्रीजी संवेदनशील होते. ताश्कंद करार झाल्यानंतर, त्या करारातील अटीबद्दल भारतीय जनतेची काय प्रतिक्रिया आहे अशी त्यांनी पृच्छा केल्याचं आदल्या दिवशीच्या आकाशवाणीवरच्या बातमीत मी ऐकलं होतं. असो, ईश्वरेच्छा बलियसी!

जनतेला प्रेरणा देण्यासाठी देशातील सर्वोच्च नेते काही वेळा 'गरिबी हटाव'सारख्या घोषणा देतात. काही काळ त्यांना लोकप्रियताही मिळते. तथापि 'जय जवान जय किसान' हे शास्त्रीजींचं घोषवाक्य भारतीय जनतेच्या हृदयसिंहासनावर कायमचं कोरलं गेलं आहे. त्यांनी देशासाठी केलेल्या महत्त्वपूर्ण कार्यासाठी त्यांना मरणोत्तर भारतरत्न पुरस्काराने गौरवण्यात आले.

लालबहादूर शास्त्री यांचे पार्थिव 11 जानेवारी 1966 च्या गोठवलेल्या सकाळी पालम विमानतळावर पोहोचले तेव्हा हजारो लोकांनी त्यांच्या अंत्यदर्शनासाठी रांगा लावल्या होत्या. अविश्वासाची शांतता होती. ते राजकीय समर्थक नव्हते. हे बहुतेक लोक होते ज्यांचा राजकारणाशी काहीही संबंध नव्हता. ते भारताच्या सर्व विभागांतील होते आणि त्यांच्या स्वतःच्या कुटुंबातील सदस्यांचा मृतदेह येणार असल्याची वाट पाहत होते. सोव्हियेत संघाच्या मध्यस्थीने पाकिस्तान बरोबर युद्धबंदीचा ताश्कंद करार करण्यासाठी ताश्कंद (तत्कालीन सोव्हियेत संघात, वर्तमान उझबेकिस्तानात) येथे दौऱ्यावर असताना ११ जानेवारी इ. स. १९६६ रोजी विषप्रयोग झाल्यामुळे मृत्यू झाला.

संदर्भ :

1. <https://mr.wikipedia.org › wiki ›>
2. <https://maharashtratimes.com>
3. <https://www.livemint.com>
4. <https://www.dnaindia.com ›>
5. <https://www.dnaindia.com › .>

लालबहादूर शास्त्री एक आदर्श व्यक्तिमत्व

डॉ. निलेश गोकुळ शेरे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला, विज्ञान आणि वाणिज्यमहाविद्यालय नळदुर्ग, जिल्हा उस्मानाबाद.413602

भारतीय राजकारणात होऊन गेलेले अत्यंत सचोटीचे व सामान्य व्यक्तिमत्व म्हणजे लालबहादूर शास्त्री. लालबहादूर शास्त्री जसे सतशील व सुसंस्कृत होते तसे ते एक कणखर नेतेही होते. 19 महिन्यांच्या पंतप्रधानपदाच्या अल्प कारकिर्दीत त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील कणखरपणा व त्यांच्यातील नेतृत्वगुण दिसून आले होते. म्हणूनच देशातील जनता त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाने भारावून गेली होती. “जय जवान जय किसान” हा नारा आज ही आपणास बरेच काही सांगून जातो. स्वातंत्र्यपूर्व काळात आणि स्वातंत्र्याच्या काळात देशासाठी अनेक नेत्यांनी, स्वातंत्र्यवीरांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली, कारावास पत्करला तेव्हा कुठे आपणाला स्वातंत्र्य मिळाले. आज आपण ज्यावेळी नेत्यांकडे पाहतो त्यावेळेस असे नेतृत्व आज तुरळकच पाहायला मिळते. महात्मा गांधी, लाल बहादूर शास्त्री यांचे जीवन व कार्य पाहिले तर भावी पिढीला या नेत्यांनी अशा पद्धतीचे जीवन जगले हे खरे वाटणार नाही. आज काही मोजके अपवाद वगळले तर स्वच्छ, चारित्र्यवान, आदर्श प्रतिमा असलेल्या नेत्यांची तीव्र उणीव आपल्याला जाणवते. आणि यावेळेस मग आपणास आठवण होते ती महात्मा गांधी, लालबहादूर शास्त्री यांची, त्यांच्या चारित्र्याची व त्यांच्या जीवन कार्याची.

सोज्वळ विनयशील व्यक्तिमत्त्वाच्या या व्यक्तीने देशाच्या कठीण काळात समर्थ व खंबीर नेतृत्व केले. सत्तेच्या मोहमयी विश्वात ही ते उपभोगशून्य स्वामी होते. सर्वार्थाने ते राजकीय क्षेत्रातील मर्यादापुरुषोत्तम होते. ना पैशाचा लोभ ना सत्तेची हाव. एवढेच नव्हे तर मुलाच्या शिकवणीला पैसे हवेत मनुन कपडे धुऊन यावरील खर्च कमी करून ते पैसे शिकवणीसाठी वापरावेत असा आदेश शास्त्रींनी दिला. एवढेच नव्हे तर स्वतःचे कपडे ते स्वतःच धुत. आजच्या जमान्यात या सर्व गोष्टी खुळेपणाच्या वाटतात. आज देशातील राजकीय वातावरण पाहिले तर ते खूप कलुषित झाल्याचे आपल्याला दिसून येते. आणि म्हणूनच लालबहादूर शास्त्री यांच्यासारख्या त्यागी निस्वार्थी सेवा निष्कलंक असणाऱ्या महापुरुषांची आठवण, त्यांचे विचार नवीन पिढीला करून देणे काळाची गरज आहे.

लाल बहादूर शास्त्री यांचा जन्म 2 ऑक्टोबर 1904 रोजी झाला. आणि 11 जानेवारी 1966 रोजी ताश्कंद येथे त्यांचे निधन झाले. त्यांना केवळ 61 वर्षांचा आयुष्य लाभल. आपणास माहीतच आहे कि, 1885 साली भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. याच काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली स्वराज्याची चळवळ संपूर्ण भारतभर पसरली. 1920 मध्ये काँग्रेसचे नेतृत्व महात्मा गांधीजी कडे आले. सत्याग्रहाचा व आयुष्याचा नवा संदेश घेऊन संपूर्ण देशात त्यांनी स्वराज्याची चळवळ पेरली. सारा देश महात्मा गांधीजींच्या पाठिशी उभा राहिला आणि याच क्रांतिकारी पर्वाचे अपत्य म्हणजे लालबहादूर शास्त्री होय. योगायोग म्हणजे महात्मा गांधीजींची 2 ऑक्टोबर हीच शास्त्रींची ही जन्मतारीख. म्हणूनच की काय शास्त्री हि गांधीजी प्रमाणे भारतीय राजकारणातील एक महान नैतिक व्यक्तिमत्व होतं.

देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यात लाल बहादूर शास्त्री यांचे महत्वपूर्ण योगदान –

ब्रिटीशांच्या राजवटीपासून आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याकरिता आपले सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या थोर स्वातंत्र्य सैनिकांपैकी लाल बहादूर शास्त्री हे देखील थोर क्रांतिकारक होते. त्यांनी स्वातंत्र्याच्या लढ्यात आपले सर्वस्व अर्पण करून देशातील लोकांच्या मनात आपल्या भाषणाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्याची जोत पेटवली होती. लाल बहादूर शास्त्री केवळ १६-१७ वर्षांचे असतांना त्यांनी स्वातंत्र्य संग्रामाच्या लढ्यात उडी घेतली होती. शास्त्रीजी महात्मा गांधी यांच्या विचारधारेमुळे खूप प्रेरित झाले होते. त्यामुळे ते महात्मा गांधी यांना आपले गुरु

मानत असत. महात्मा गांधी यांनी इंग्रज सरकार विरुद्ध चालवलेल्या आंदोलनांमध्ये सहभागी होवून शास्त्री यांनी महत्वपूर्ण कामगिरी निभावली होती. शास्त्री यांच्या गुरु भक्तीबाबत सांगायचं म्हणजे सन १९२१ साली शास्त्रीजी शाळेत शिक्षण घेत असतांना त्यांनी महात्मा गांधी यांनी चालविलेल्या असहयोग आंदोलनांत त्यांनी आपले पूर्ण सहयोग दिला होता. त्यामुळे त्यावेळी त्यांना तुरुंगवास सुद्धा भोगावा लागला. परंतु, वयाने लहान असल्या कारणामुळे त्यांना सोडून देण्यात आलं होत. सन १९३० साली महात्मा गांधी यांनी सुरु केलेल्या “सविनय कायदाभंग आंदोलनात” सहभागी होवून त्यांनी सक्रीय भूमिका बजावली. महात्मा गांधी यांनी चालवलेल्या सविनय कायदाभंगआंदोलनाचा मूळ उद्देश हा देशांतील नागरिकांना इंग्रज सरकारला कर न देण्याबाबत जागृत करणे हा होता. त्यामुळे लाल बहादूर शास्त्री यांनी या आंदोलनांच्या माध्यमातून आपले महत्वपूर्ण योगदान दर्शवित आपल्या भाषणाच्या माध्यमातून लोकांना कर न भरण्याचा सल्ला दिला. यावेळी त्यांना सुमारे अडीच वर्षे तुरुंगवास भोगावा लागला होता. दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी काँग्रेस पक्षाचे सदस्य भारताला स्वातंत्र्य घोषित करण्याच्या मुद्द्यावर अडून राहिले. त्यामुळे देशांत पुन्हा एकदा स्वातंत्र्याचा मुद्दा पेटला. याकरिता काँग्रेसने जन आंदोलनाची स्थापना केली. या आंदोलना दरम्यान लाल बहादूर शास्त्री यांना ब्रिटीश सरकारने पकडून तुरुंगात कैद केले. सुमारे एक वर्षाच्या कालावधीनंतर त्यांना सोडून देण्यात आलं. अशा प्रकारे लाल बहादूर शास्त्री गुरु महात्मा गांधी यांच्या सोबत कायम त्यांच्या सावली सारखे सोबत राहिले. सन १९४२ साली झाली महात्मा गांधी यांनी इंग्रज सरकार विरुद्ध सुरु केलेल्या “भारत छोडो आंदोलनात” सहभागी होवून महत्वपूर्ण कामगिरी पार पाडली. अशा प्रकारे देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच्या लढाईत त्यांनी स्वतःला पूर्णपणे झोकून दिले होते. या आंदोलनानंतर त्यांना अकरा दिवस भूमिगत रहाव लागलं होत. परंतु, यानंतर सुद्धा त्यांना इंग्रज सरकारने पकडले होते. यानंतर सन १९४५ साली त्यांची सुटका करण्यात आली होती.

लाल बहादूर शास्त्री यांचे राजनीतिक कौशल्य –

सन १९४६ साली देशांत झालेल्या प्रांतीय निवडणुका दरम्यान लाल बहादूर शास्त्री यांची प्रशासकीय व संघटन क्षमता पाहून पंडित गोविंद वल्लभ पंत इतके प्रेरित झाले की, ज्या वेळी पंत उत्तरप्रदेश प्रांताचे मुख्यमंत्री बनले त्यावेळी त्यांनी लाल बहादूर शास्त्री यांना आपले संसदीय सचिव म्हणून नियुक्त केले. शास्त्री यांनी आपल्याला मिळालेल्या संसदीय सचिव पदाची कामगिरी योग्यरित्या पाडली. त्यामुळेच त्यांना गोविंद पंत यांच्या मंत्रिमंडळामध्ये जागा मिळाली. शिवाय, पोलीस आणि परिवहन मंत्री पदी त्यांची नियुक्ती करण्यात आली. यादरम्यान शास्त्रींनी देशांतील महिलांची स्थिती सुधारणे व त्यांना प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने महिलांची वाहक पदी भरती करून, परिवहन विभागात महिलांकरिता आरक्षण लागू केले. आपल्या पदाचा योग्यरित्या वापर करत त्यांनी पोलीस नियमात काही सुधारणा केल्या. जसे की, लोकांची गर्दी पांगवण्यासाठी पूर्वी काठीचा वापर केला जात असे. परंतु, लाल बहादूर शास्त्री यांनी हा नियम मोडीत काढत त्या ऐवजी पाण्याची फवारणी करण्याचा नियम लागू केला. देशांत संविधान लागू केल्यानंतर आणि देश धर्मनिरपेक्ष व प्रजासत्ताक राष्ट्र बनल्यानंतर देशांत सर्वसाधारण निवडणुका घोषित करण्यात आल्या होत्या. त्यावेळी लाल बहादूर शास्त्री काँग्रेस पक्षाच्या महासचिवपदी विराजमान होवून आपल्या पक्षाची धुरा सांभाळत होते. काँग्रेस पक्षाची महत्वपूर्ण पद आपल्याकडे असल्याने त्यांनी आपल्या पदाची जबाबदारी सांभाळत आपल्या पक्षाचा जोरदार प्रचार आणि प्रसार केला. त्यामुळेच काँग्रेस पक्षाचा मोठ्या प्रमाणात विजय मिळाला. सन १९५२ साली देशांत झालेल्या प्राथमिक निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाचा विजय झाल्याने पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची देशाचे पहिले पंतप्रधान म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. तसच, पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी आपल्या मंत्रिमंडळाचा विस्तार करतांना लाल बहादूर शास्त्री यांना रेल्वे आणि परिवहन मंत्री म्हणून नियुक्त करण्यात आलं. आपल्या या पदाची जबाबदारी म्हणून त्यांनी रेल्वेतील प्रथम श्रेणी आणि तृतीय श्रेणी यांच्यात असणारे अंतर भरपूर प्रमाणात कमी केले.

सन १९५६ साली झालेल्या रेल्वे दुर्घटनेची जबाबदारी म्हणून त्यांनी आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. यानंतर झालेल्या निवडणुकीत काँग्रेस सरकार पुन्हा सत्येवर आल्यानंतर त्यांना परिवहन आणि संचार मंत्री पदाची

जबाबदारी देण्यात आली. परंतु, यानंतर त्यांना वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालयाचा कारभार सांभाळला. सन १९६१ साली गृह मंत्री पदावर कार्यरत असतांना गोविंद वल्लभ पंत यांचे निधन झाले. परिणामी या पदाची धुरा लाल बहादूर शास्त्री यांच्याकडे सोपवण्यात आली. गृह मंत्री म्हणून त्यांनी देशाच्या सुरक्षे संबंधित अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले. सन १९६२ साली झालेल्या भारत चीन युद्धा दरम्यान त्यांनी देशांतर्गत सुरक्षा कायम राखण्यात महत्त्वपूर्ण कामगिरी पार पाडली.

पाकिस्तानशी शांतता करार:

शास्त्री हे 19 महिने पंतप्रधान होते आणि त्यांचा बहुतांश कार्यकाळ भारत आणि पाकिस्तानमधील तणाव आणि दोन्ही देशांमधील संबंध सामान्य करण्यासाठी संघर्ष करण्यात घालवला गेला. हे काम त्याला सुरुवातीपासूनच जड ठरले. तथापि, त्यांनी घोषित केले की, “भारत-पाकिस्तान हे सामायिक इतिहास आणि परंपरांनी बांधलेले दोन महान देश आहेत. एकमेकांचे मित्र असणे ही दोघांची अत्यावश्यक गरज आहे. दोघांमधील सखोल परस्पर सहकार्य केवळ दोघांनाच लाभदायक ठरणार नाही, तर आशियामध्ये शांतता आणि समृद्धी प्रस्थापित करण्यातही ते प्रभावी ठरेल. भारत-पाक बराच वेळ एकमेकांचा हेवा करत बसले... आता ही परिस्थिती बदलायची आहे. त्यासाठी भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशांतील सरकारे आणि जनता यांच्यात दृढ निश्चय आणि चांगली समज आवश्यक आहे. असे असतानाही पाकिस्तानने फसवणूक सुरूच ठेवली. 1965 च्या सुरुवातीस, कच्छच्या क्षेत्रावर दावा करून, त्याने आपले सैन्य जड शस्त्रांसह सीमा ओलांडण्यासाठी आणि भारताच्या हद्दीत पाठवले. मग शास्त्रींनीही नम्रपणे जाहीर केले की, “जोपर्यंत गरज आहे तोपर्यंत आम्ही गरिबीत राहू, पण आम्ही आमच्या स्वातंत्र्य आणि अखंडतेची तडजोड करणार नाही.” युद्धामुळे देशात अन्नधान्याचा तुटवडा निर्माण झाला होता. अमेरिकेने वश झाल्याचा दाखला देत भारताला होणारी अन्नधान्याची निर्यात थांबवण्याची धमकी दिली. अन्नधान्यासाठी भारत पूर्णपणे अमेरिकेवर अवलंबून आहे हे शास्त्रींना माहित होते, पण या धोक्यापुढे ते झुकले नाहीत. त्यांनी व्हिएतनामविरुद्धच्या अमेरिकेच्या युद्धाला अतिक्रमण आणि मनमानी म्हटले. साहजिकच अमेरिकेला त्यांचे हे विधान आवडले नाही आणि त्यांनी भारताला होणारी अन्नधान्याची निर्यात थांबवली. त्यामुळे भारताची परिस्थिती अत्यंत चिंताजनक बनली, यानंतर भारताला अन्नधान्याची निर्यात पुन्हा सुरू करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांना अमेरिकेला आवाहन करावे लागले. त्यावेळची नाजूक परिस्थिती लक्षात घेऊन शास्त्रींनी देशातील सर्वसामान्यांना आठवड्यातून एक दिवस उपवास करण्याचे आवाहन केले. त्यासाठी त्यांनी ‘उद्या संध्याकाळी माझ्या घरात आठवडाभर स्टोव्ह पेटणार नाही’ असा आदर्श घालून दिला. त्यांच्या या विनंतीचा देशावर प्रचंड परिणाम झाला. घर ठीक आहे, अनेक रेस्टॉरंट्स आणि हॉटेल्सनीही काही दिवस संध्याकाळी त्यांचे स्टोव्ह बंद ठेवले होते. शास्त्री यांनी देशवासियांना परकीय आक्रमणाचा सामना करण्यासाठी आर्थिक मदतीचे आवाहन केले. त्यासाठी त्यांनी राष्ट्रीय सुरक्षा निधीची स्थापना केली. यासोबतच भारत सरकारने माजी राजे-महाराज, नवाबांना या निधीत मदत करण्याचे आवाहन केले. त्यावेळी पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांनी हैदराबादच्या निजामाशी संपर्क साधला, मीर उस्मान अली खान आणि हैदराबादच्या निजाम यांनी सकारात्मक प्रतिसाद देत या राष्ट्रीय सुरक्षा निधीसाठी पाच टन सोने दान केले. ही एवढी मोठी रक्कम होती की लोक केवळ घोषणा करून थक्क झाले. आजच्या काळात या सोन्याची किंमत दोन हजार कोटी रुपयांच्या जवळपास आहे. शास्त्रींना देश उभारणीत सैनिक आणि शेतकऱ्यांचे महत्त्व आणि सुरक्षेचे महत्त्व चांगलेच समजले, त्यामुळेच त्यांनी त्या काळात ‘जय जवान जय किसान’चा नारा दिला, जो आजही गुंजत आहे. संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेत मंजूर झालेल्या ठरावाच्या आधारे पाकिस्तानसोबत सुरू असलेले युद्ध २३ सप्टेंबर १९६५ रोजी संपले. लाल बहादूर शास्त्री यांनी यापूर्वीही म्हटले होते की, दोन्ही देशांनी युद्धविरामाने राहू नये, तर त्यांच्यात चिरस्थायी शांतता आणि परस्पर सहकार्याची भावना असली पाहिजे. युद्धविराम लागू झाला, त्या दिवशी त्यांनी राष्ट्राला उद्देशून केलेल्या भाषणात या कायमस्वरूपी शांतता स्थापनेची रूपरेषाही मांडली. यानंतर ते म्हणाले, “दोन्ही देशांच्या सशस्त्र दलांमधील संघर्ष संपला आहे. आता संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी झटणाऱ्या त्या सर्व शक्तींना या गंभीर गुंतागुंतीच्या समस्येवर कायमस्वरूपी तोडगा काढावा लागेल. ही शांतता कशी प्रस्थापित होईल? आमच्या मते, शांततापूर्ण सहअस्तित्व हाच या समस्येवर कायमचा उपाय आहे.” युद्धबंदीनंतर भारताचे पंतप्रधान आणि पाकिस्तानच्या राष्ट्राध्यक्षांना सोव्हिएत रशियाने दोन्ही देशांमधील शांतता चर्चेसाठी ताश्कंदला आमंत्रित केले होते. सहा दिवसांच्या चर्चेनंतर, पाकिस्तानच्या राष्ट्रपतींनी दोन्ही देशांनी आपले सैन्य मागे घेतल्याने वातावरण बदलेल आणि भारत आणि

पाकिस्तानमधील मतभेद सोडवणे सोपे होईल या भारताच्या दृष्टिकोनाचे कौतुक केले. त्यानंतर ताश्कंदमध्ये एक करार झाला, ज्याला शांततेचा विजय म्हटले गेले.

लाल बहादूर शास्त्री यांचा जय जवान जय किसान नारा –

लाल बहादूर शास्त्री जेव्हा देशाच्या पंतप्रधान पदी विराजमान झाले होते. तेव्हा देशांत खूप बिकट परिस्थिती पसरली होती. त्यावेळेस देशांत खाण्या पिण्याच्या गोष्टी आयात केल्या जात. याकरिता आपला देश नॉर्थ अमेरिकेतून येणाऱ्या धान्यावर पूर्णतः अवलंबून होता. भारत पाक युद्धाच्या वेळी देशांत सर्वत्र कोरडा दुष्काळ पडला होता. लोकअन्न पाण्यासाठी त्रासून गेले होते. देशांतील लोकांची परिस्थिती पाहता शास्त्री यांनी देशांतील लोकांना एका दिवसाचा उपवास पकडण्याची विनंती केली. तसचं, लोकांना प्रोत्साहित करण्यासाठी 'जय जवान जय किसान' हा बहुमुल्य नारा दिला. जो कालांतराने खूप प्रसिद्ध झाला. थोडक्यात ज्या ज्या वेळी सेवा, सदभावना व सहकार्य या बद्दल बोलले जाईल तेव्हा लालबहादूर शास्त्री यांची आठवण झाल्याशिवाय राहणार नाही.

संदर्भसूची :

- 1) सी.पी श्रीवास्तव, अनुवाद-अशोक जैन, लालबहादूर शास्त्री राजकारणातील मर्यादापुरुषोत्तम, रोहन प्रकाशन, पुणे.2007
- 2) गोपाळ किराणे, लालबहादूर शास्त्री, आनंदवन प्रकाशन, मुंबई 1984
- 3) Internet website.

लाल बहादुर शास्त्री की जीवनी

प्रा. डॉ. सुहास दुर्गादास पाठक

सहायक प्राध्यापक, माध्यमशास्त्र संकुल, स्वा. रा. ती. म.विद्यापीठ नांदेड.

लाल बहादुर शास्त्री के पिता प्राथमिक विद्यालय में शिक्षक थे। ऐसे में सब उन्हें 'मुंशी जी' ही कहते थे। बाद में उन्होंने राजस्थ विभाग में क्लर्क की नौकरी कर ली थी। परिवार में सबसे छोटा होने के कारण बालक लालबहादुर को परिवार वाले प्यार से 'नन्हे' कहकर ही बुलाया करते थे। जब नन्हे अठारह महीने के हुए तब दुर्भाग्य से उनके पिता का निधन हो गया। उनकी मां रामदुलारी अपने पिता हजारीलाल के घर मिर्जापुर चली गई। कुछ समय बाद उसके नाना भी नहीं रहे। बिना पिता के बालक नन्हे की परवरिश करने में उसके मौसा रघुनाथ प्रसाद ने उनकी मां का बहुत सहयोग किया।

यह शोध निबंध आशय विश्लेषण संशोधन पद्धति पर आधारित है।

“शास्त्री जी को अपने शासन काल में बड़ी विकट समस्याओं का सामना करना पड़ा किन्तु उन्होंने अपना सन्तुलन बनाये रखा। देश को ऊँचे उठाने की बड़ी उमंग उनमें थी। इस उमंग के कारण वे इस बात को भी भूल जाते थे कि उन्हें समय पर भोजन करना है। इस प्रकार की उमंग प्रगल्भ मनुष्य के जीवन में न हो तो उसका जीवन एक मरुस्थल के समान शुष्क और नोरस हो जाय। उनके जीवन में उमंग, निष्ठा घोर सत्यवादिता की ज्वाला जलती रही जिसने समस्त देश को आलोकित किया किन्तु उमंग और कट्टरता अथवा धर्मान्धता के बीच को सोमा-रेखा इतनी भीनी अथवा पतनों होती है कि कभी-कभी उमंग कट्टरता का रूप ग्रहण कर लेती है किन्तु शास्त्री जी के जीवन काल में ऐसा कभी नहीं हुआ। दूसरे के दृष्टिकोण को समझने के लिए वे सदा तैयार रहते थे।”(1)

ननिहाल में रहते हुए नन्हे ने प्राथमिक शिक्षा ग्रहण की। उसके बाद की शिक्षा हरिश्चंद्र हाई स्कूल और काशी विद्यापीठ में हुई। काशी विद्यापीठ से शास्त्री की उपाधि मिलते ही शास्त्री जी ने अपने नाम के साथ जन्म से चला आ रहा जातिसूचक शब्द श्रीवास्तव हमेशा के लिए हटा दिया और अपने नाम के आगे शास्त्री लगा लिया। इसके पश्चात् 'शास्त्री' शब्द 'लालबहादुर' के नाम का पर्याय ही बन गया। बाद के दिनों में 'मरो नहीं, मारो' का नारा लालबहादुर शास्त्री ने दिया जिसने एक क्रांति को पूरे देश में प्रचंड किया। उनका दिया हुआ एक और नारा 'जय जवान जय किसान' तो आज भी लोगों की जुबान पर है। भारत में ब्रिटिश सरकार के खिलाफ महात्मा गांधी द्वारा चलाए गए असहयोग आंदोलन के एक कार्यकर्ता लाल बहादुर थोड़े समय (1921) के लिए जेल गए। रिहा होने पर उन्होंने एक राष्ट्रवादी विश्वविद्यालय काशी विद्यापीठ (वर्तमान में महात्मा गांधी काशी विद्यापीठ) में अध्ययन किया और स्नातकोत्तर शास्त्री (शास्त्रों का विद्वान) की उपाधि पाई। संस्कृत भाषा में स्नातक स्तर तक की शिक्षा प्राप्त करने के बाद वे भारत सेवक संघ से जुड़ गए और देशसेवा का व्रत लेते हुए यहीं से अपने राजनैतिक जीवन की शुरुआत की।

“असहयोग आंदोलन में लाल बहादुर कूद पड़े, उनको जेल भेज दिया गया। अठ्ठाईस साल की सज़ा काटकर लाल बहादुर बनारस लौटे। उन्होंने पढाई के टूटे धागे को जोड़ने का प्रयत्न किया। विदेशी चीजों के इस्तेमाल में उनकी रुचि नहीं रह गई थी। स्वदेशी के प्रति बढ़े लगाव की वजह से उन्होंने अंग्रेजी पद्धति की दसवीं कक्षा की पढाई फिर से करना पसंद नहीं किया। देशभक्तों द्वारा स्थापित और संचालित काशी विद्यापीठ में स्वदेशी ढंग पर दी जाने

वाली शिक्षा ग्रहण की। दर्शन शास्त्र का अध्ययन उन्होंने काशी विद्यापीठ में किया। यहाँ स्नातक होने पर 'शास्त्री और परास्नातक होने पर 'आचार्य' की उपाधि दी जाती थी।”(2)

शास्त्री जी सच्चे गांधीवादी थे जिन्होंने अपना सारा जीवन सादगी से बिताया और उसे गरीबों की सेवा में लगाया। भारतीय स्वाधीनता संग्राम के सभी महत्वपूर्ण कार्यक्रमों व आंदोलनों में उनकी सक्रिय भागीदारी रही और उसके परिणामस्वरूप उन्हें कई बार जेलों में भी रहना पड़ा। स्वाधीनता संग्राम के जिन आंदोलनों में उनकी महत्वपूर्ण भूमिका रही उनमें 1921 का असहयोग आंदोलन, 1930 का दांडी मार्च तथा 1942 का भारत छोड़ो आंदोलन उल्लेखनीय हैं। शास्त्री जी के राजनीतिक दिग्दर्शकों में पुरुषोत्तमदास टंडन और पंडित गोविंद बल्लभ पंत के अतिरिक्त जवाहरलाल नेहरू भी शामिल थे। सबसे पहले 1929 में इलाहाबाद आने के बाद उन्होंने टंडन जी के साथ भारत सेवक संघ की इलाहाबाद इकाई के सचिव के रूप में काम करना शुरू किया। इलाहाबाद में रहते हुए ही नेहरू जी के साथ उनकी निकटता बढ़ी। इसके बाद तो शास्त्री जी का कद निरंतर बढ़ता ही चला गया और एक के बाद एक सफलता की सीढ़ियां चढ़ते हुए वे नेहरू जी के मंत्रिमंडल में गृहमंत्री के प्रमुख पद तक जा पहुंचे। 1961 में गृह मंत्री के प्रभावशाली पद पर नियुक्ति के बाद उन्हें एक कुशल मध्यस्थ के रूप में प्रतिष्ठा मिली। तीन साल बाद जवाहरलाल नेहरू के बीमार पड़ने पर उन्हें बिना किसी विभाग का मंत्री नियुक्त किया गया और नेहरू की मृत्यु के बाद जून 1964 में वह भारत के प्रधानमंत्री बने।

“जो सदमा ग्राप पर ग्रा पडा है उसकी गहराई और कडवाहट हम और भी ज्यादा इसलिए महसूस करते है कि हमे ताशकद सम्मेलन के सात दिनों के दौरान श्री लालबहादुर शास्त्री से हर रोज बहुत नजदीकी से मिलने और उन्हें जानने का मौका मिला था और हमने यह देखा था कि किस तरह यह महान व्यक्ति एक बुद्धिमान राजनेता की तरह भारत के लिए जबर्दस्त महत्व रखने वाले एक सवाल का हल ढूंढ निकालने के लिए पूरी ताकत और वडे धीरज के साथ लगे रहे थे। इन पूरी सात दिन को अवधि के अन्दर और उनकी मृत्यु के सिर्फ तीन घंटे पहले तक जबकि मेरी उनसे आखिरी मुलाकात हुई थी, मैंने देखा कि उन्हें अपने देश और विश्वशान्ति तथा अपने देशवासियों के हित की कितनी चिन्ता थी। भारत और पाकिस्तान मे फूट पैदा करने वाली समस्याओं को हल करने के लिए उपायो को जो तलाश को गयी और उसका ठोस नतीजा जो सामने आया, इस कामयाबी का सेहरा बहुत हद तक उनके सर पर है। १० जनवरी की शाम को जब हम बातें कर रहे थे- दुर्भाग्य कि यह हमारी ग्रामिरी बातचीत सावित हुई— तो श्री लालबहादुर शास्त्री ने मुझसे कहा कि ताशकद सम्मेलन के नतीजे से उन्हें शो हुई है। उन्होंने मुझे बताया कि ताणकद घोषणा का, जिस पर उन्होंने और पाकिस्तान के राष्ट्रपति ने थोड़ी ही देर पहले दस्तखत किये है, शान्ति के लक्ष्य के लिए और भारत की जनता के लिए बहुत बडा महत्व है।”(3) उन्होंने अपने प्रथम संवाददाता सम्मेलन में कहा था कि उनकी पहली प्राथमिकता खाद्यान्न मूल्यों को बढ़ने से रोकना है और वे ऐसा करने में सफल भी रहे। उनके क्रियाकलाप सैद्धांतिक न होकर पूरी तरह से व्यावहारिक और जनता की आवश्यकताओं के अनुरूप थे। निष्पक्ष रूप से देखा जाए तो शास्त्री जी का शासन काल बेहद कठिन रहा। भारत की आर्थिक समस्याओं से प्रभावी ढंग से निपट पाने के कारण शास्त्री जी की आलोचना भी हुई, लेकिन जम्मू-कश्मीर के विवादित प्रांत पर पड़ोसी पाकिस्तान के साथ 1965 में हुए युद्ध में उनके द्वारा दिखाई गई दृढ़ता के लिए उनकी बहुत प्रशंसा हुई।

समारोप

ताशकंद में पाकिस्तान के राष्ट्रपति अयूब खान के साथ युद्ध न करने की ताशकंद घोषणा के समझौते पर हस्ताक्षर करने के बाद उनकी मृत्यु हो गई। उन्हें मरणोपरांत वर्ष 1966 में भारत रत्न से भी सम्मानित किया गया। लाल बहादुर शास्त्री जी के स्मृति में जो यह शोध निबंध है यह सभी दृष्टिओं से समर्थन योगी है मुझे पूरा विश्वास है कि इस शोध निबंध से यहां उन का बहुमुखी व्यक्तित्व दिखेगा। शास्त्रीजी को उनकी सादगी, देशभक्ति और ईमानदारी के लिए आज भी पूरा भारत श्रद्धापूर्वक याद करता है।

संदर्भ –

1. पुस्तकाचे नाव - लालबहादुर शास्त्री व्यक्तित्व और विचार लेखक - प्रो.कृष्णबिहारो सहल पृष्ठ क्रमांक – 02 प्रकाशक - चिन्मय प्रकाशन.
2. पुस्तकाचे नाव - लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रबंधु पृष्ठ क्रमांक - 18. प्रकाशक - नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया
3. पुस्तकाचे नाव - लालबहादुर शास्त्री व्यक्तित्व और विचार लेखक - प्रो.कृष्णबिहारो सहल पृष्ठ क्रमांक – 04 प्रकाशक - चिन्मय प्रकाशन.

स्वातंत्र सेनानी पंतप्रधान लाल बहादुर शास्त्री

प्रा. अमोल दीपकराव धुळे

सहायक प्राध्यापक, श्री गुरु गोविंदसिंघजी पत्रकारिता, महाविद्यालय मालेगाव रोड नांदेड.

महान आणि उत्तुंग कामगिरी केलेल्या नेत्यांचे स्मरण त्यांच्या जयंती दिनी करून आपण त्यांना श्रद्धांजली अर्पण करतो. अनेकदा असे कार्यक्रम परंपरा म्हणून यांत्रिकपणे पार पडतात, पण केवळ श्रद्धांजली अर्पण करून न थांबता, त्यांनी देशाच्या भल्यासाठी केलेल्या कामाची ओळख तरुण पिढीला करून देणेही गरजेचे असते. अशाच व्यक्तींपैकी एक आहेत, लाल बहादुर शास्त्री. आपण महात्मा गांधींच्या जयंती दिनी २ ऑक्टोबरला त्यांचेही स्मरण करित असतो.

आशय विश्लेषण ही संशोधनाची पद्धती या संशोधन पेपर साठी वापरण्यात आलेली आहे

“श्री भक्तदर्शन जो, उप-शिक्षा मन्त्रो, भारत ने ग्रन्थ को भूमिका लिखकर मुझे उपकृत किया है। इसके लिए मैं उनका ऋणो हूँ।

श्री बृजसुन्दर जो शर्मा, शिक्षा मन्त्री, राजस्थान ने ग्रन्थ की प्रस्तावना लिखकर जो अनुकम्पा मुझ पर की है, उसके लिए मैं बड़ा कृतज्ञ हूँ।

मैं प्रस्तुत ग्रन्थ के, सम्पादन-परामर्श-मण्डल को धन्यवाद देकर श्रौपचारिकता को सोमा में अपने को श्राद्ध कर आत्मीयता की परिधि को सकुचित नहीं करना चाहता। ग्रन्थ में जो कुछ 'अच्छा' है, वह उन्हो के सुझावों का फल है, जो कमिया रह गई है, वह मेरी अपनी है।

मेरे अनुरोध पर जिन महानुभावों ने अपनी मूल्यवान रचनाएं भेजकर अथवा उनके प्रकाशन की स्वीकृति देकर जो सहयोग दिया है उसके लिए मैं उनका बड़ा आभारी हूँ।”(1)

ब्रिटिशांच्या राजवटीविरुद्ध महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली अनेकांनी जशी प्रेरणा घेतली, तशी प्रेरणा घेत लाल बहादुर शास्त्री यांनीही स्वातंत्र्यलढ्यात स्वतःला झोकून दिले. त्यांच्यात जो निर्धार होता, देशाप्रती जी भावना होती त्यासह त्यांच्यात प्रामाणिकपणाही होता. साधेपणा आणि मूल्याधारित राजकारणाचे ते प्रतीक होते. ६० वर्षांपूर्वी शास्त्रीजींनी देशाविषयी बांधिलकी काय असते हे दाखवून दिले. तामिळनाडू राज्यात अदियालूर येथे झालेल्या रेल्वे अपघातात १४० जणांचे प्राण गेल्याची रेल्वेमंत्री या नात्याने जबाबदारी स्वीकारून त्यांनी पदाचा राजीनामा दिला होता. घटनात्मक गरजेचे उदाहरण दाखवून देण्यासाठी आपण तो राजीनामा स्वीकारत आहोत, असे पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू त्या वेळी म्हणाले होते. वास्तविक, त्या अपघाताला शास्त्रीजी अजिबात जबाबदार नव्हते. आपल्या साधेपणाने आणि मानवतावादी दृष्टिकोनाने त्यांनी लोकांची मने जिंकून घेतली होती. त्यांच्या जीवनातील दोन घटनातून ते कसे तत्त्वनिष्ठ होते याचे प्रत्यंतर येते. त्यांची दृष्टी विशाल होती, म्हणून त्यांनी ते सातवीत असताना आपले जात सुचविणारे आडनाव टाकून दिले होते. आपल्या विवाहात त्यांनी हुंडा म्हणून वधूपक्षाकडून काही वार खादीचा कपडा आणि चरखा मागितला होता!

देशाचे पंतप्रधान झाल्यावर १५ ऑगस्ट १९६४ ला लाल किल्ल्यावरून भाषण देताना त्यांनी देशाच्या ऐक्याविषयी जे विचार मांडले होते, ते आजही सुसंगत वाटतात. शास्त्रीजी म्हणाले होते, 'सारे जग आपल्याकडे

आदराने तेव्हा बघेल, जर आपण अंतर्गत मजबूत असू व देशातून दारिद्र्य आणि बेरोजगारीचा नायनाट करू शकू. जातीयवादी, प्रादेशिक आणि भाषिक वादाने देश दुबळा होऊ शकतो. त्यामुळे आपण राष्ट्रीय ऐक्य अबाधित ठेवायला हवे. सामाजिक क्रांतीतूनच हे राष्ट्र मजबूत होईल.' त्यांचा भर चारित्र्य निर्मितीवर आणि नैतिकतेवर होता. आज सर्वत्र मूल्याची घसरण होत असताना त्यांच्या विचारांची देशाला खरी गरज आहे.

'देश को आत्मा को चीनी आक्रमण के समय मार्मिक पीडा थी। भारतीय सेना का गौरव क्षत-विक्षत हो गया था, किसी देशी को या विदेशी को यह भरोसा नहीं था कि भारत कभी अपनी राजसत्ता, राज्य की अखण्डता या प्राप्तसम्मान के लिए शस्त्र उठाएगा। हमारी अहिंसा कायरता का पर्याय मान ली गयी थी। देश इस अपमान से तिलमिला रहा था। लालबहादुर जी को देश की इन भावनाओं का पता था, उनके लिए आदर था, स्वयं इनके लिए गम्भीर स्थान था। पहले भी पाकिस्तान की ओर से छेड़छाड़ प्रारम्भ होते ही उन्होंने जिस नीति को अपनाया उसने शत्रु और मित्र दोनों को चकित कर दिया, देश की आत्मा खिल उठी। बात की बात में कोटि-कोटि नर-नारियों का आशीर्वाद उनको प्राप्त हो गया। उनके स्वर में देश भर की भावनाओं की अभिव्यक्ति हो रही थी। उन्होंने देश को वह दिया जो देश चाहता था और देश ने उनको अपना अथाह प्रेम और अटूट विश्वास अर्पित किया। भारतीय सेना का लुटा हुआ गौरव वापस आया। दुनिया ने जाना कि हमारी अहिंसा के पीछे अदम्य साहस और शक्ति है। सारे भारत में राष्ट्रीय भावना और एकता की लहर दौड़ गयी, त्याग और उत्साह का सागर उमड़ पड़ा और इस सारे नव जीवन का केन्द्र था श्री लालबहादुर शास्त्री का व्यक्तित्व। वह देश के सच्चे प्रतीक थे।'(2)

१९६५ साली झालेल्या भारत-पाक युद्धाच्या वेळी त्यांनी दिलेली 'जय जवान, जय किसान' ही अजरामर घोषणा आजही देशवासीयांना प्रेरणा देते. काही वर्षांनी पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी त्या घोषणेत 'जय विज्ञान' हा नाराही समाविष्ट केला. शांततेच्या धोरणाशी त्यांची बांधिलकी होती, पण देशाच्या एकात्मतेबाबत ते कठोर होते. पाकिस्तानच्या आक्रमणाला प्रत्युत्तर देण्यासाठी त्यांनी सैन्याला सज्ज केले. गुरुद्वारा बांगला साहिब, दिल्ली येथे ३ ऑक्टोबर, १९६५ ला भाषण देताना ते म्हणाले, 'कोणतेही आक्रमण देशवासी माफ करणार नाहीत. त्याला आम्ही चोख प्रत्युत्तर देऊ.' त्यांची पंतप्रधानपदाची कारकिर्द त्यांच्या अकाली मृत्यूने खंडित झाली खरी, पण त्यांच्या नेतृत्वात भारताने पाकिस्तानवर विजय संपादन केला होता. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या ८३ व्या पुण्यतिथीनिमित्त २४ ऑक्टोबर १९६५ रोजी दिल्लीत दिलेल्या भाषणात ते म्हणाले होते, 'आपण विश्रांती घेऊन भागणार नाही. आपल्या देशाचे भविष्य काय राहिल हे आज सांगता येणार नाही. पाकिस्तानने आपल्याविरुद्ध आक्रमणाचे धोरण सोडलेले नाही. अशा स्थितीत आपली सुरक्षा व्यवस्था आपण मजबूत करायला हवी.' त्यांचा कृतीवर विश्वास होता हे दर्शविणारी एक घटना सांगतो, देशात अन्नधान्याचा तुटवडा असताना त्यांनी स्वतः एक वेळच्या भोजनाचा त्याग करून आदर्श घालून दिला होता. त्याचा परिणाम साऱ्या देशभर दिसून आला. उत्तर प्रदेशात पोलीस विभागाचे मंत्री असताना त्यांनी पोलिसांना काठ्यांऐवजी पाण्याचा मारा करण्यास सांगितले होते.

"एक मूल्यवान सपूत भारत माता ने अपना एक अत्यन्त वीर और मूल्यवान सपूत खो दिया है। केवल डेढ वर्ष पहले ही श्री लालबहादुर शास्त्री ने देश के प्रधान मंत्रीपद की भारी जिम्मेदारी को अपने ऊपर लिया और उन्होंने देश के कार्यों का अत्यधिक योग्यता और कुशलता से संचालन किया उनमें विनम्रता, वे चारित्रिक दृढता, अच्छे कार्यों में स्वयं पहल करने जैसे सर्वोत्तम माननीय गुण थे। वे दयालु स्वभाव के थे, पर अपने इरादे के पक्के भी थे। वे शान्ति के पुजारी थे। उन्होंने ससार के सब देशों के बीच सद्भाव बढ़ाने और अपने देश के लोगों की एकता को दृढ करने का

निरन्तर प्रयास किया। विश्वशान्ति को दृढ बनाने के लिए ही वे जिए और इसी कार्य में रत उन्होंने अन्तिम सास ली। तानकन्द वार्ता की सफलता उनकी सद्भावना और शान्ति बनाए रखने की अदम्य इच्छा का उज्वल प्रतीक रहेगी। ग्राज सारा ससार उनकी मृत्यु पर शोकमग्न है। भारत के लोग तो मानो अथाह शोकसागर में डूब गए हैं। पंजाब के लोग अपने इस वीर नेता के निधन पर अत्यन्त शोक सतप्त हैं। देश को आसानी से फिर ऐसे नेता के दर्शन नहीं होंगे।”(3)

आपल्या प्रशासकीय व्यवस्थेत आपण शिक्षक, अभियंते आणि अन्यांचा समावेश करून विचारात ताजेपणा आणायला हवा,' असे मत त्यांनी १९६४ साली ग्रामीण प्रकल्पाच्या बैठकीत मांडले होते. सध्याच्या सरकारने १० संयुक्त सचिव बाहेरून भरती करण्याचे जे ठरवले आहे ते याच सूत्रानुकूल आहे. तेव्हा प्रत्येक भारतीयाने त्यांचा साधेपणा, मानवता, कष्ट व समर्पण भाव शिकला पाहिजे. त्यांच्या आदर्शानुसार चालणे हीच त्यांना श्रद्धांजली ठरेल. त्यांच्यासह पं. जवाहरलाल नेहरू, सरदार पटेल, डॉ. आंबेडकर व डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांचेही आपण स्मरण ठेवायला हवे.

समारोप

उपलब्धी: भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महत्त्वाची भूमिका, उत्तर प्रदेशचे तत्कालीन मुख्यमंत्री गोविंद वल्लभ पंत यांचे संसदीय सचिव, पंत मंत्रिमंडळातील पोलिस आणि वाहतूक मंत्री, केंद्रीय मंत्रिमंडळात रेल्वे आणि वाहतूक मंत्री, केंद्रीय मंत्रिमंडळात वाहतूक आणि दळणवळण, वाणिज्य आणि उद्योग मंत्री कॅबिनेट, 1964 भारताचे पंतप्रधान झाले

लाल बहादूर शास्त्री हे स्वतंत्र भारताचे दुसरे पंतप्रधान होते. शारीरिक उंचीने लहान असूनही तो प्रचंड धैर्यवान आणि इच्छाशक्तीचा माणूस होता. 1965 च्या पाकिस्तानसोबतच्या युद्धात त्यांनी देशाचे यशस्वी नेतृत्व केले. त्यांनी युद्धादरम्यान देशाला एकत्र आणण्यासाठी "जय जवान जय किसान"चा नारा दिला. स्वातंत्र्यापूर्वी त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीतही महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी आपले जीवन अत्यंत साधेपणाने व प्रामाणिकपणे व्यतीत केले.

संदर्भ –

1. पुस्तकाचे नाव - लालबहादुर शास्त्री व्यक्तित्व और विचार लेखक - प्रो.कृष्णबिहारो सहल पृष्ठ क्रमांक - 03प्रकाशक - चिन्मय प्रकाशन.
2. पुस्तकाचे नाव - लालबहादुर शास्त्री व्यक्तित्व और विचार लेखक - प्रो.कृष्णबिहारो सहल पृष्ठ क्रमांक – 10 प्रकाशक - चिन्मय प्रकाशन.
3. नाव - लालबहादुर शास्त्री व्यक्तित्व और विचार लेखक - प्रो.कृष्णबिहारो सहल पृष्ठ क्रमांक – 14 प्रकाशक - चिन्मय प्रकाशन.

१९६५ चे भारत – पाकिस्तान युद्ध आणि लालबहादूर शास्त्री यांची भूमिका

डॉ. प्रशांत प्रभाकरराव सराफ

सहयोगी प्राध्यापक, सैनिकशास्त्र विभाग, श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी.

प्रस्तावना :-

भारत – पाकिस्तान मध्ये १९६५ ला दुसरे युद्ध झाले. या युद्धाचे मूळ कारण भारत-पाकिस्तान मधील सीमाविवाद असले तरी १९४७-४८ भारत-पाकिस्तान काश्मीर संघर्षात याची पार्श्वभूमी दिसून येते. १९६५ पूर्वी जम्मू-काश्मीर मध्ये लोकशाहीच्या माध्यमातून सार्वत्रिक निवडणूक यशस्वी पार पाडली होती. त्यामुळे पाकिस्तानला काश्मीर विषयी दावा आपल्या हातातून जात आहे ही भिती निर्माण झाली. या प्रश्नाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नेण्याचा प्रयत्न पाकिस्तान ने १९६५ च्या युद्धाच्या माध्यमातून केला. सीमाविवाद उकरून भारतावर युद्ध लादले. युद्धकार्यवाही अत्यंत गुंतागुंतीची असते, सर्वसामान्य जनता त्यात भरडली जाते. लष्करी कारवाईचा अंदाज बांधणे सोपे नसते. युद्धासाठी साधनसामग्री, मनुष्यबळ, आर्थिक संपत्ती मोठ्या प्रमाणात लागते याची जाणीव शास्त्रीजींना होती. भारत पाकिस्तान मधील विवाद शांततेच्या व चर्चेच्या माध्यमातून सोडविले जावेत अशी शास्त्रीजींची भूमिका होती. पण पाकिस्तानी राज्यकर्ते व लष्करी नेतृत्व यांनी शास्त्रीजींच्या भूमिकेला कुमकुवत समजले आणि भारतावर आक्रमण केले. पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रीजींनी “जय जवान जय किसान” हा नारा देऊन १९६५ च्या युद्धाला कलाटणी दिली.

युद्धाची कारणे :-

प्राचिन काळापासून जगाच्या पाठीवर युद्ध होत आलेली आहेत. १९४७ ला भारत पाकिस्तानची फाळणी धार्मिक आधारावर झाल्यानंतर दुसरे युद्ध झालेले युद्ध होण्यामागे अनेक कारणे असतात. १९६५ च्या भारत – पाकिस्तान युद्धा मागे पुढील कारणांचा समावेश दिसून येतो.^१

- भारत – पाकिस्तान मधील सीमाविवाद
- जम्मू-काश्मीरची समस्या
- पाकिस्तान मधील लष्करी हुकुमशाही
- पाकिस्तान चे भारत विरोधी धोरण
- पाकिस्तानी राज्यकर्त्यांचे आणि लष्करी नेतृत्वाचे अंदाजित काही गृहितके पुढील प्रमाणे होती
- भारताचे नवखे राजकीय नेतृत्व पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रीजीं कुमकुवत आहेत.
- १९६२ च्या युद्धात भारतीय सैन्याचा चीनकडून पराभव झालेला आहे त्यामुळे भारतीय सैन्याचे मनोबल दुबळे आहे.
- पाकिस्तानला अमेरिकेकडून मिळालेली अत्याधुनिक शस्त्रसाधने व युद्धसामग्री मिळाली होती. या आधारे भारताला पराभूत करू शकतो.

लालबहादूर शास्त्री यांची कारकिर्द :-

लालबहादूर शास्त्री यांचा जन्म ०२ ऑक्टोबर १९०४ मध्ये उत्तर प्रदेशातील मोगलसराई या गावात झाला. सर्व सामान्य कुटुंबामध्ये जन्मलेल्या लालबहादूर शास्त्रीजींची कारकिर्द म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील राष्ट्रभक्त ते स्वतंत्र भारताचे दुसरे पंतप्रधान असे स्वरूप दिसून येते. लालबहादूर शास्त्रीजींवर महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाचा प्रभाव पडलेला जाणवतो. १९२० पासूनच ते स्वातंत्र्य आंदोलनाशी असहकार चळवळीत सहभाग घेऊन जोडले गेले. १९३० ला गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली मिठाच्या सत्याग्रहामध्ये त्यांनी सहभाग घेतला. अटक झाल्यानंतर त्यांना दोन वर्षांचा तुरुंगवास भोगावा लागला.^२ याच दरम्यान गांधीजी व पंडित नेहरू यांचे ते एकनिष्ठ अनुयायी बनले. स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या चळवळीतूनच त्यांच्या अंगी नेतृत्वाच्या गुणाचा विकास होत गेला. स्वातंत्र्यानंतर पंतप्रधान होण्यापूर्वी शास्त्रीजींनी १९५७ ते १९६४ या कालावधीत भारत सरकारमध्ये वेगवेगळ्या खात्याचे मंत्री म्हणून त्यांची जबाबदारी पार पाडली होती. रेल्वे वाहतूक, उद्योग व व्यापार, गृहमंत्रालय ही खाती त्यांनी मंत्री म्हणून यशस्वीपणे सांभाळली. रेल्वे मंत्री असतांना झालेल्या रेल्वे अपघातावरून त्यांनी राजीनामा देऊन संसदेमध्ये नैतिकतेचे आदर्श उदाहरण निर्माण केले होते. गृहमंत्रालयाची जबाबदारी स्विकारल्यानंतर देशांतर्गत वेगवेगळ्या प्रश्नांनी उचल खाल्ली होती. गृहमंत्री म्हणून देशाच्या अंतर्गत सुरक्षेविषयी त्यांची भूमिका अतिशय महत्वाची होती.

अंतर्गत सुरक्षा टिकविण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मता आवश्यक आहे तरच आपण बहिर्गत सुरक्षा चांगल्या प्रकारे निर्माण करू शकतो असे त्यांचे ठाम मत होते.

पंजाब मधील सुभ्याची चळवळ आणि धार्मिक दंगल, १९६०-६१ मध्ये आसाम मधील भाषिक दंगल, दक्षिणेतील हिंदी विरोधी चळवळ, वेगवेगळे प्रादेशिक प्रश्न, अशा समस्या त्यांनी यशस्वीपणे व कणखरपणे सांभाळल्या.^३

गृहमंत्री म्हणून अंतर्गत सुरक्षेच्या समस्यांची योग्य वेळी दखल घेऊन राजकीय नेतृत्वाची चुणुक दाखविली.

पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रीजींच्या नेतृत्वात भारत : –

पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे मे १९६४ मध्ये निधन झाले. ०९ जून १९६४ रोजी लालबहादूर शास्त्रीजी यांनी भारताचे दुसरे पंतप्रधान म्हणून कार्यभार सांभाळण्यास सुरुवात केली. या कालखंडातील भारतापुढील सुरक्षा विषयक आव्हाने पारंपारिक स्वरूपाची होती. परकीय आक्रमणापासून राष्ट्राचे रक्षण करणे, आपल्या सीमांचे रक्षण करणे, अंतर्गत राज्यव्यवस्थेत स्थैर्य राखणे, आर्थिक आणि औद्योगिक क्षेत्राचा विकास साधणे, असे त्यांचे स्वरूप होते.

शास्त्रीजींना पंतप्रधान म्हणून ०९ जून १९६४ ते ११ जानेवारी १९६६ एवढा कालावधी मिळाला होता. एवढ्या अल्पशा कालावधीत त्यांनी आपल्या नेतृत्वाची छाप राष्ट्रीय स्तरावर निर्माण केली. भारताचे शांतता आणि अलिप्तता या तत्वांवर आधारित परराष्ट्रधोरण त्यांनी पुढे चालू ठेवले. श्रीलंका, भूतान, नेपाळ यासारख्या शेजारी राष्ट्रांमध्ये विश्वास निर्माण करून मैत्रीपूर्ण संबंधाना अधिक प्राधान्य दिले. भारत—श्रीलंका यांच्यामध्ये शांततापूर्ण करार करून श्रीलंकेत राहणाऱ्या भारतीय तामिळींना नागरिकत्व मिळवून दिले. याच काळात शेख अब्दुल्ला यांनी काश्मीर मध्ये राष्ट्रविरोधी कारवाया सुरू केल्या होत्या. पंडित नेहरूजींच्या निधनानंतर शेख अब्दुल्ला यांनी काश्मीर प्रश्नाविषयी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची अपेक्षा व्यक्त केली. पाकिस्तानला अनुकूल भूमिका घेण्याची तयारी सुरू केली होती. शास्त्रीजींनी त्यांना स्थानबद्ध करण्याचे आदेश दिले. काश्मीर मधील अंतर्गत व्यवस्था टिकविण्याची शास्त्रीजींची भूमिका काळानुरूप होती. चीन ने १९६४ मध्ये आण्विक चाचणी घेतली यावेळी प्रतिक्रिया देताना शास्त्रीजीं म्हणाले भारताचे अणुधोरण हे शांततेसाठी आहे पण वेळप्रसंगी संरक्षणात्मक दृष्टीने त्याचा विचार करावा लागेल.^४

पंडित नेहरूजींनी आखलेल्या आण्विक धोरणात तात्विक बदल करण्याचे सूतोवाच प्रथम शास्त्रीजींनी केलेले आपणास दिसून येते.

शास्त्रीजींनी नेहरूजींचे औद्योगिक प्रगतीचे धोरणही त्यांनी पुढे चालू ठेवले पण त्या सोबतच कृषी क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवून आणण्यासाठी व विकासासाठी प्रयत्न सुरू केले. शेती आणि उद्योग यातून देशाची आर्थिक प्रगती घडविण्यासाठी त्यांचे दूरदर्शी नेतृत्व उपयोगी ठरत होते. भूराजकीय राजनिती मध्ये सामर्थ्यच सामर्थ्याचा आदर करित असते आर्थिक भरभराट आणि उर्जावान लष्करी सामर्थ्य या घटकातून राष्ट्राच्या सामर्थ्याचा उदय होतो. अंतर्गत संसाधनाची म्हणजेच कृषी क्षेत्राची साथ मिळाली तर राष्ट्राची सर्वांगीण प्रगती साध्य केली जाऊ शकते याची जाण शास्त्रीजींना होती.^५

शास्त्रीजींचा जनसंपर्क दांडगा होता गृहमंत्री असताना अंतर्गत सुरक्षेच्या दृष्टीने त्यांनी चांगली कामगिरी पार पाडली होती. परंतु देशाच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अनुभव कमी होता. पाकिस्तान मधल्या जेष्ठ नेत्यांना, लष्करी अधिकाऱ्यांना देखील त्यांच्या विषयी जास्त माहिती नव्हती.

अशा त्यांच्या नेतृत्वाच्या कारकिर्दीत १९६५ चे पाकिस्तान ने भारतावर लादलेले युद्ध कसोटीची घटना होय. ती त्यांनी अत्यंत खंबीरपणे व कार्यक्षमतेने हाताळली. या प्रसंगी त्यांना संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांची योग्य साथ लाभली. शास्त्रीजींचा आपल्या सहकाऱ्यांवर पूर्ण विश्वास होता हा गुण त्यांच्या नेतृत्वाला झळाळी प्राप्त करून देत होता. भारत—पाकिस्तान संबंध सुधारण्यासाठी शास्त्रीजींनी प्रयत्न केला पण पाकिस्तानी राज्यकर्त्यांकडून योग्य प्रतिसाद मिळाला नाही. परंतु भारतीय राजकीय नेतृत्वाची कसोटी पाहण्यासाठी १९६५ च्या वर्षात पाकिस्तानने युद्ध संघर्ष केला.

१९६५ चे युद्ध आणि लालबहादूर शास्त्रीजींची भूमिका :-

भारताच्या आंतरराष्ट्रीय सरहद्दीवर त्यावेळी निमलष्करी दले तैनात होती. भारतीय सैन्याच्या क्षमतेची आणि नेतृत्वाची चाचणी करण्यासाठी पाकिस्तान ने कच्छ च्या वाळवंटी भागात मर्यादित आक्रमण केले. भारताच्या नवीन नेतृत्वापुढे सर क्रिक सीमारेषेचा विवाद उपस्थित केला. सर क्रिक ही ९८ किलोमीटर लांबीची समुद्रधुनी आहे. अरबी समुद्रात ही उगम पावते आणि कच्छच्या आखातामध्ये ती येते. या समुद्रधुनी मुळे गुजरात मधील कच्छचा प्रदेश आणि पाकिस्तान मधील सिंधचा प्रदेश हे विभागले गेलेले आहेत. हा सर्व समुद्रकिनाऱ्याचा प्रदेश असल्याने तेथे सिमारेषा अधोरेखित करणे अत्यंत कठीण आहे.^६

कच्छ चे रण भारत— पाकिस्तान सीमेचे पश्चिम भारतीय टोक हा प्रदेश दलदलीचा आणि वर्षातील सहा महिने पाण्याखाली राहणारा. पाकिस्तान कडून एप्रिल १९६५ मध्ये कच्छच्या सरहद्दीवरील छाड या बेटावर आक्रमण केले.^७

शास्त्रीजींनी भारतीय सैन्याला प्रतिआक्रमणाचा आदेश दिला. भारताचे नवीन नेतृत्व कणखर भूमिका घेईल याविषयी पाकिस्तानी राज्यकर्ते अनिभिन्न होते. भारतीय सैन्याच्या प्रतिकारामुळे पाकिस्तान ने युद्धबंदी स्वीकारली आणि हा प्रश्न आंतरराष्ट्रीय लवादाच्या माध्यमातून सोडविण्यासाठी दोन्ही राष्ट्रांनी मान्यता दिली. शास्त्रीजींच्या शांततावादी भूमिकेचा परिचय पण आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांमध्ये दिसून आला. कच्छ मधील युद्ध संघर्ष समस्या कमी झाली तरी पाकिस्तान ने काश्मीरकडील भागात हल्ले सुरू केले. ऑगस्ट १९६५ मध्ये जम्मू—काश्मीरला भारतापासून तोडण्यासाठी पाकिस्तानने घुसखोरीची आणि राज्यात गोंधळ निर्माण करण्याची योजना आखली होती. या मोहिमेला 'ऑपरेशन जिब्राल्टर' असे नाव दिले होते. सैनिकांनी शस्त्रसंधी रेषेचे उल्लंघन करून काश्मीरमध्ये घुसायचे तेथील जनतेमध्ये मिसळायचे व भारतविरुद्ध जनतेतून उठाव झाला आणि हा उठाव स्वातंत्र्य सैनिकांचा उठाव

आहे असे जगाला दाखवायचे त्यामागे हा कट होता. हा कट फसला स्थानिक जनतेने विरोध केला व भारतीय लष्कराला मदत केली. भारतीय सैन्याने अत्यंत वेगाने कारवाई करून ऑपरेशन जिब्राल्टर अयशस्वी ठरविले.^६

शास्त्रीजींनी भारतीय सैन्य व काश्मीरी जनतेमध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला. या कटापूर्वीच स्थानिक नेते शेख अब्दुल्ला यांना स्थानबद्ध करणे हे शास्त्रीजींच्या दूरदर्शी नेतृत्वाचे गुणवैशिष्ट्य होते. आपल्या सैन्यामध्ये आणि संपूर्ण भारतीय जनतेमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी त्यांनी 'जय जवान जय किसान' ही घोषणा दिली. युद्धकाळात जनतेला, शेतकरी वर्गाला सहकार्याचे आवाहन केले. सियालकोट, जम्मू, आदमपूर, जोधपूर इत्यादी रणक्षेत्रांना प्रत्यक्ष भेट देऊन सैन्यदलाचे मनोबल उंचाविले. चीन ने युद्धाची धमकी दिली तेव्हा दोन्ही युद्ध आघाड्यांवर लढण्यास भारत सज्ज असल्याची आत्मविश्वासपूर्वक घोषणा केली.

सप्टेंबर १९६५ पाकिस्ताने छांब सेक्टर मधून अनपेक्षित आक्रमण केले. तेथील भौगोलिक रचना पाहता भारतीय लष्कराला प्रतिहल्ला करणे केवळ अशक्य होते. पंतप्रधान, संरक्षणमंत्री, सैन्यनेतृत्व यांच्या मध्ये पाकिस्तानच्या रणनितीला प्रत्युत्तर देण्यासाठी विचारमंथन चालू होते. पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांनी अतिशय अनपेक्षित आणि धाडसी निर्णय घेतला तो म्हणजे शत्रूसैन्यावर हवाई हल्ला करण्याचा! या निर्णयामुळे पाकिस्तानची सर्व गृहीतके चुकली. भारताने एकदम हवाई हल्ला केल्याने पाकिस्तानी सैन्यात प्रचंड गोंधळ निर्माण झाला. छांब-अखनूर सेक्टर मधून पाकिस्तानी सैन्याने माघार घेतली. भारताने आपले मुख्य उद्दिष्ट लवकरच साध्य केले. पाकिस्तानचे 'ऑपरेशन ग्रँड स्लॉम' यशस्वी झाले नाही.^९

अमेरिकेकडून मिळालेल्या अत्याधुनिक शस्त्रसामग्री, रणगाड्यांच्या आधारे या युद्धात आपल्या बाजूने निकाल लावण्याचे पाकिस्तान चे मनसुबे उधळले गेले. भारताने रिधवाल येथे युद्धबंदी रेषा ओलांडून हाजीपीर जिंकले आणि भारतीय सैन्य लाहोरच्या प्रदेशात ६ सप्टेंबर १९६५ रोजी घुसले. पाकिस्तानच्या आक्रमणाला प्रति आक्रमणाने उत्तर देऊन शास्त्रीजींनी भारताच्या युद्ध इतिहासात प्रथमच आक्रमक शत्रूच्या प्रदेशांत घुसून लढाई करण्याचा बाणेदारपणा दर्शविला.

संयुक्त राष्ट्र संघाने युद्धविरामाची विनंती करताच एकतर्फी युद्ध थांबवून वाटाघाटीस तयारी दर्शविली.^{१०} भारताच्या परराष्ट्र धोरणात शांतता व सहकार्य, संयुक्त राष्ट्र संघाला मदत या तत्वांच्या आधारे त्यांनी वरील भूमिका मान्य केलेली दिसते.

भारत आणि पाकिस्तान दरम्यानचा संघर्ष संपुष्टात यावा यासाठी रशियाने पुढाकार घेतला. उझाबेकिस्तान या संघराज्यात ताश्कंद येथे दोन्ही राष्ट्रात ४ ते १० जानेवारी १९६६ मध्ये परिषद तणावाच्या वातावरणात पार पडली. भारताकडून पंतप्रधान शास्त्रीजी, संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाण, परराष्ट्र मंत्री स्वर्णसिंग यांनी सहभाग घेतला होता. पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री व पाकिस्तानचे प्रमुख आयुबखान यांनी १० जानेवारी १९६६ ला ताश्कंद कराराला मान्यता दिली.^{११}

१० जानेवारीच्या मध्यरात्री म्हणजेच ११ जानेवारी १९६६ ला ताश्कंद येथेच पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रीजींचे दुःखद निधन झाले.

सारांश :-

भारत पाकिस्तान मधील १९६५ चे युद्ध भारतीय राजकीय नेतृत्व, सैन्यनेतृत्व यांच्यासाठी एक कसोटी होती. शास्त्रीजींना या प्रसंगी राजकीय व सैन्य अधिकाऱ्यांची आणि जनतेची योग्य साथ मिळाली. पंतप्रधान शास्त्रीजींनी 'मुर्ती लहान पण किर्ती महान' या उक्तीप्रमाणे आपल्या नेतृत्वाची चुणुक भारताला व जगाला दाखविली. कार्यक्षमता, निर्णयक्षमता, कणखरता, समन्वय, दूरदर्शीपणा, विश्वसनियता या नेतृत्वगुणांचा योग्य वापर केलेला दिसून येतो. राष्ट्राची संकटे परकीय आक्रमणातून निर्माण होतात, आर्थिक प्रश्नातून, अन्नधान्याच्या प्रश्नातून निर्माण होतात. अशा प्रसंगी सर्वांगीण विकास महत्वाचा आहे. राष्ट्राचे संरक्षण ही तात्पुरती व्यवस्था नसून ती निरंतर प्रक्रिया आहे. त्यासाठी मानवी, आर्थिक आणि शस्त्रास्त्रांची गुंतवणुक करणे, मनोधैर्य वाढविणे हिताचे आहे. अशी भूमिका विशद करणारे, राष्ट्रप्रमुख म्हणून समाजासाठी देशासाठी कार्य करणारे पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रीजींचे जीवनकार्य प्रेरणादायी आहे.

संदर्भ :-

1. डॉ.यादव कृष्णकुमार, डॉ.श्रीवास्तव अरविंद, डॉ.सिंह अभय, आणिवक युग में भारतीय सशस्त्र सेनाओं की रक्षा चुनौतियाँ, के. ए.ए. प्रकाशन, बलिया, २०००, पान क्र.२०३.
2. <https://www.pmindia.gov.in>
3. दिक्षीत जे.एन., युद्ध आणि शांतता काळात भारत पाकिस्तान (अनु.सुवर्णा बेडेकर), चिनार पब्लिशर्स, पुणे, २०११, पान क्र.१४०.
4. दिक्षीत जे.एन., उपरोक्त पान क्र.१४१.
5. उपरोक्त पान क्र.१४१.
6. डॉ.देवळणकर शैलेन्द्र, भारत आणि जग भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि सुरक्षा संबंध, सकाळ प्रकाशन, पुणे, २०१५, पान क्र.६७
7. खान वसीम अहमद, विश्व के प्रसिद्ध युद्ध, डिस्कवरी पब्लिकेशन हाऊस, नई दिल्ली, २०१०, पान क्र.२११
8. कॅ.पुरोहित अशोक, गाऊ त्यांना आरती भारतीय लष्कराची यशोगाथा, गंधर्व वेद प्रकाशन, पुणे, २००८, पान क्र.९१
9. दिक्षीत जे.एन., युद्ध आणि शांतता काळात भारत पाकिस्तान (अनु.सुवर्णा बेडेकर), चिनार पब्लिशर्स, पुणे, २०११, उपरोक्त पान क्र.१४८.
10. दिक्षीत जे.एन., उपरोक्त पान क्र.१५४.
11. दिक्षीत जे.एन., उपरोक्त पान क्र.१६१.

लाल बहादूर शास्त्री यांचे संरक्षण विषयक विचार

डॉ. घन आनंद लक्ष्मीकांत

सहयोगी प्राध्यापक, सैनिक शास्त्र, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगाव ता.गंगाखेड जि. परभणी.

स्वतंत्र भारताचे दुसरे पंतप्रधान श्री लाल बहादूर शास्त्री यांचे संरक्षण विषयक विचार पाहत असताना प्रामुख्याने शास्त्रीजींनी दिलेला जय जवान जय किसान हा नारा महत्वपूर्ण आहे. 1964 मध्ये भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या आकस्मिक मृत्युनंतर भारताचे पंतप्रधान म्हणून लालबहादूर शास्त्री यांनी शपथ घेतली. पंतप्रधानपदी विराजमान होताना भारत मोठ्या संकटाचा सामना करित होता. एकीकडे 1962 च्या भारत-चीन युद्धातील पराभव तर दुसरीकडे सातत्याने वाढणारी लोकसंख्या यामुळे देश मोठ्या अन्नधान्याच्या संकटात सापडला. भारताला स्वातंत्र्य प्राप्ति पासूनच मोठ्या प्रमाणात अन्नधान्य आयातीवर भर द्यावा लागला. याच वेळी लाल बहादूर शास्त्री यांनी सर्वप्रथम देशाला संबोधित करताना जय जवान जय किसान हा नारा दिला.

देश संरक्षण व अन्नधान्याच्या टंचाईत असताना अन्नाची टंचाई कमी करण्यासाठी शास्त्रीजींनी देशातील सर्व नागरिकांना एक आठवड्यातून एक दिवस उपवास ठेवण्याचे आवाहन केले या त्यांच्या आवाहनाला सर्व स्तरातून मोठ्या प्रमाणात पाठिंबा मिळाला परिणामी अन्नधान्य आयातीवर मर्यादा पडून भारताने संरक्षणावर जोर दिला. 1965 च्या युद्धात शास्त्रीजींच्या कुशल नेतृत्वात ऊन त्यांचे संरक्षण विषयक विचार दिसून येतात.

संशोधन विषयाचा उद्देश -

1. लालबहादूर शास्त्री यांचे संरक्षण विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
2. भारताला अन्नधान्य उत्पादनात स्वावलंबी करण्याच्या धोरणाचा अभ्यास करणे.
3. शास्त्रीजींनी दिलेल्या जय जवान जय किसान या घोषणेचा अभ्यास करणे.

जीवन परिचय -

2 ऑक्टोबर 1904 साली वाराणसी जवळील मुगलसराय या छोट्याशा रेल्वे स्टेशन असलेल्या गावात एका गरीब कुटुंबात लालबहादूर शास्त्री यांचा जन्म झाला. त्यांचे वडील हे शिक्षक होते. परंतु लाल बहादूर शास्त्री दीड वर्षांचे असतानाच त्यांच्या वडिलांचे निधन झाले. त्यामुळे त्यांचे पालन पोषण हे आजोळी झाले. प्राथमिक शिक्षण मिर्झापूर येथे तर माध्यमिक शिक्षण वाराणसी येथे झाले. त्या ठिकाणी त्यांना नील कामेश्वर प्रसाद असे पितृतुल्य गुरु भेटले. त्यांनी महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक, लाला लजपत राय यांच्या जीवन दर्शनाचे महत्त्व त्यांना समजाविले.

वयाच्या अकराव्या वर्षी बनारस हिंदू विश्वविद्यालय आच्या कोनशिला अनावरण प्रसंगी महात्मा गांधी तेथे आले होते. त्याठिकाणी गांधीजींचे भाषण ऐकून शास्त्रीजी भारावून गेले व त्यांनी गांधीजींची पाठ सोडली नाही. याचाच परिणाम चंपारण्य सत्याग्रह, रोलेक्ट कट, जालियनवाला बाग हत्याकांड इत्यादी घटनांचे पडसाद त्यांच्या मनात घर करून बसले. विदेशी वर बहिष्कार, स्वदेशी चा वापर या सारख्या आंदोलनात त्यांनी सहभागी झाले. गांधीजींच्या असहकार आंदोलनात त्यांना जेलमध्ये जावे लागले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सात ते आठ वेळा त्यांना कारावास झाला. शास्त्रीजी शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणा हे त्यांचे ध्येय होते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शास्त्रीजींच्या कुशल नियोजनाने काँग्रेस पक्षाला बळकटी प्राप्त झाली. 1952 आणि 1957 च्या सार्वत्रिक निवडणुका त्यांच्या नेतृत्वात काँग्रेस पक्षाला यश आले. 1956 मध्ये त्यांना रेल्वेमंत्री करण्यात आले. परंतु एका रेल्वे अपघाताची नैतिक जबाबदारी स्वीकारून शास्त्रीजींनी राजीनामा दिला. संसदेत नेहरूंनी शास्त्रीजींच्या राजीनाम्याचे समर्थन करताना हा एक लोकशाही पुढील आदर्श असल्याचे म्हटले. अत्यंत प्रामाणिक, विश्वासू, दृढ निश्चयी, कठोर, विनम्र असे पंडित नेहरूंनी त्यांच्या बाबतीत वर्णन केले. 1964 मध्ये नेहरूंचे निधन झाले त्यानंतर एकमताने लालबहादूर शास्त्री यांची पंतप्रधान पदी निवड करण्यात आली. पाकिस्तानला ही चालून आलेली संधी वाटली. पाकिस्तानने भारतावर आक्रमण केले. जय जवान जय किसान हा घोषणा मंत्र वातावरणात निनादला. भारताने पाकिस्तानला पराभूत केले. युनोने युद्धबंदी केली व रशियाच्या मध्यस्थीने ताश्कंद करार झाला. ताश्कंद येथेच 1966 मध्ये शास्त्रीजींना गुड रित्या मृत्यू झाला. शास्त्रीजींनी देशासाठी केलेल्या महत्त्वपूर्ण योगदानाबद्दल त्यांना मरणोत्तर भारतरत्न पुरस्काराने गौरविण्यात आले.

लाल बहादूर शास्त्री यांचे संरक्षण विषयक विचार -

1964 मध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या मृत्युनंतर स्वतंत्र भारताचे दुसरे पंतप्रधान म्हणून लालबहादूर शास्त्री यांची निवड झाली. पाकिस्तानलाही चालून आलेली संधी वाटली यातून पाकिस्तानने 1965 मध्ये भारतावर आक्रमण केले. या युद्धात पाकिस्तानचा पराभव झाला. या युद्धातील विजयामुळे शास्त्रीजींच्या नेतृत्वाचा विजय झाला. हा काळ देशासाठी सर्वात कठिण होता सर्व बाजूने कठीण आव्हानांना सामोरे जात असताना देश अन्नधान्याच्या टंचाईने त्रस्त होता. त्याच वेळी पाकिस्तानने भारतावर आक्रमण केले. पाकिस्तान वरील विजयामध्ये पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान होते. शास्त्रीजींनी देशातील जनतेला आठवड्यातून एक दिवस उपवास करण्याचे आवाहन केले त्याच प्रमाणे सुरुवातीला स्वतः व घरातील सर्व सदस्यांना आवाहन केले की आठवडाभर घरातील रात्रीचे जेवण तयार होणार नाही. यावरून त्यांची दृढनिश्चयता दिसते. शास्त्रीजींनी आठवड्यानंतर घरातील सदस्यांना बोलावले व म्हणाले की जर माझ्या घरातील सदस्य एक वेळच्या जेवणाचा त्याग करू शकता तर माझा देश आठवड्यातून एक दिवस उपवास नक्की करेल.

शास्त्रीजींनी हा निर्णय घेण्यामागे अमेरिकेला दिलेले उत्तर होते. ज्यामध्ये अमेरिकेने भारताला पी एल-480 कायद्यांतर्गत भारताला गहू देण्यासाठी वेगवेगळ्या घोषित नियम लावत असल्याच्या प्रकाराला जशास तसे उत्तर असल्याचे दिसून येते. लाल बहादूर शास्त्री यांनी हम भुखे रहेंगे लेकिन अपने स्वाभिमान से समझोता नहीं करेंगे असे सांगितले. नंतर शास्त्रीजींनी आकाशवाणीवरून देशवासीयांना आवाहन केले की कमीत कमी आठवड्यातून एक दिवस सर्वांनी उपवास करावा. शास्त्रीजींच्या या आवाहनाला सर्व हॉटेल रेस्टॉरंट आणि परिवारांनी याला भरभरून प्रतिसाद दिला. ही घटना राज नितीचा आदर्श होता की जेव्हा उपाशी राहण्याची वेळ येईल त्यावेळी आधी आपल्या परिवाराची व त्यानंतर देशाची वेळ येईल हे दिसून येते.

लाल बहादूर शास्त्री यांच्या पंतप्रधान पदी एक वर्ष पूर्ण झाले त्याच वेळी देशात दुष्काळ आणि आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागला. लालबहादूर शास्त्री यांच्यासमोर अनेक राजकीय आव्हाने पण होती. पाकिस्तान भारतातील या परिस्थितीचा फायदा उचलण्याचा विचार करत होता कारण त्यापूर्वीच 1962 मध्ये चीनने भारतावर केलेल्या आक्रमणात भारताचा पराभव झाला. यामुळे भारत कमजोर झाल्याचा फायदा घेण्याच्या उद्देशाने पाकिस्तानने भारताविरुद्ध षड्यंत्र रचयला सुरुवात केली.

पाकिस्तान ने काश्मीरवर डोळा ठेवून भारताच्या कच्छच्या भागात गोळाबारी करायला सुरुवात केली. भारतीय सैन्याच्या कारवाईमुळे शस्त्रबंदी ही आंतरराष्ट्रीय दबावामुळे करण्यात आली. काश्मीर पाकिस्तान साठी एक संधी आहे काश्मीर ला मिळविण्यासाठी पाकिस्तान सतत प्रयत्न करत आहे यातूनच पाकिस्तानने भारतावर आक्रमण केले. या युद्धात पाकिस्तानचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले व शेवटी दारुण पराभव स्वीकारावा लागला. या युद्धाच्या वेळी लाल बहादूर शास्त्री यांनी जय जवान जय किसान चा नारा दिला.

निष्कर्ष -

लाल बहादूर शास्त्री यांचे संरक्षण विषयक विचार पाहत असताना प्रामुख्याने त्यांनी दिलेला जय जवान जय किसान हा नारा महत्वपूर्ण आहे. शास्त्रीजींनी यांच्या 18 महिन्यांच्या कार्य काळामध्ये त्यांना अनेक संकटांना सामोरे जावे लागले. 1965 मध्ये देशाला मोठ्या प्रमाणात आर्थिक संकटाला सामोरे जावे लागले. त्याच बरोबर 1962 मध्ये चीनने केलेल्या आक्रमणात भारताला पराभव स्वीकारावा लागला. यातूनच देशासमोर अन्नधान्य टंचाई व आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागला. त्यातच भारताला कोंडीत पकडण्याच्या उद्देशाने पाकिस्ताननेही आपल्याला चालून आलेली ही संधी समजून 1965 मध्ये भारतावर आक्रमण केले. युद्धाच्या वेळेस शास्त्रीजींनी सर्वप्रथम जय जवान जय किसान चा नारा दिला.

जय जवान जय किसान ही घोषणा राष्ट्रीय ऐक्याचं प्रतीक म्हणून पाहिले जाते. या घोषणेत प्रामुख्याने जवान आणि किसान या दोन घटकांच्या श्रमाचं प्रतीक असलेलं आपल्याला दिसून येईल. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात किसान यांच्या श्रमाचं मोल हे मोठं असलेलं आपल्याला दिसून येते. स्वातंत्र्याच्या 70 वर्षांनंतरही आपण पाहिले तर आजही शेतीचं महत्त्व कमी झालेलं नाही. आजही आपली अर्थव्यवस्था ही कृषिप्रधान असल्याचे दिसून येते. तसेच विज्ञान तंत्रज्ञानाने कितीही प्रगती केली तरीही भारतातील शेती व्यवसायात कष्ट करणाऱ्या लोकांची संख्या ही मोठ्या प्रमाणात असून भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही आजही कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था असलेली दिसून येते.

1965 च्या युद्धावेळी शास्त्रीजींनी जय जवान जय किसान चा नारा दिला होता यात शास्त्रीजींनी प्रामुख्याने कष्ट करणाऱ्या दोन घटकांना च्या प्रेमाचं प्रतीक म्हणून हा हा नारा दिलेला होता. जवान हा सीमेवर अहोरात्र दक्ष राहून देशाच्या सुरक्षेसाठी प्रयत्न करत असलेला आपल्याला दिसतो. देशाच्या सीमेवर सैन्य अहोरात्र पहारा देते म्हणून देशातील जनता ही निवांत झोपू शकते. ऊन ऊन वारा पाऊस अशा प्रसंगी देखील सैन्याला अहोरात्र पणे आपल्या सीमेचे संरक्षण करावे लागते. एकीकडे जवान आहे तर दुसरीकडे या देशातील किसान आहे या दोघांचेही श्रम हे अनमोल आहेत. त्यामुळे शास्त्रीजींनी 1965च्या युद्धावेळी जय जवान जय किसान चा नारा देऊन राष्ट्रीय ऐक्याचं प्रतीक निर्माण केल्याचे दिसून येते याचाच परिणाम या युद्धात भारताचा विजय झाल्याचे दिसून येते.

आज आज आज जवळपास या घोषणेला 65 वर्ष पूर्ण झालेली असली तरी सुद्धा अजूनही या घोषणेचे महत्त्व कमी झालेले नाही उलट दिवसेंदिवस ते वाढतच असलेले आपल्याला दिसून येते. लाल बहादूर शास्त्री यांनी जय जवान जय किसान चा नारा दिला. शास्त्रीजींनी दिलेल्या घोषणेने मध्ये अटल बिहारी वाजपेयी पंतप्रधान असताना त्यांनी अजून एक यात अंतर्भूत केले आणि जय जवान जय किसान आणि जय विज्ञान असा नारा अटल बिहारी वाजपेयी यांनी दिला. वाजपेयी यांनी जवान आणि किसान यांच्या श्रमाला विज्ञानाची साथ मिळाली तर देश

विकसित होण्यास मदत होईल म्हणून त्यांनी विज्ञानाची जोड या नात्याला दिली. 2021 मध्ये शास्त्रीजींनी दिलेल्या जय जवान जय किसान या घोषणेत भारताचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी आणखी एक भर घालून नारा दिला जय जवान जय किसान जय विज्ञान आणि जय अनुसंधान या नरेंद्र मोदी यांच्या घोषणेमुळे गेल्या पासष्ट वर्षापासून आपण पाहिले तर जवान आणि की सणाचे महत्व हे कोणीही नाकारू शकत नाही. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाने केलेली प्रगती आणि देशाला स्वयंपूर्ण स्वावलंबी करण्याच्या उद्देशातून विज्ञान आणि अनुसंधान विभाग गाच्या सहयोगाने जवानांसाठी आणि कृषी साठी आवश्यक असणारे संशोधनात भर घालण्याच्या उद्देशातून आज जय जवान जय किसान जय विज्ञान आणि जय अनुसंधान हा नारा असलेला आपल्याला दिसून येईल.

एकंदरीत 65 वर्षांनंतरही शास्त्रीजींनी त्यांचे संरक्षण विषयक जे विचार मांडले होते ते आजही लागू असलेले आपल्याला दिसून येतात.

संदर्भ-

1. द हिंदू- 21-01/2021 शशी थरूर
2. Times of India
3. Govt. Of India- Prime minister of India
4. Webliography

लालबहादुरांचे सृजनशील नेतृत्व : एक दृष्टीक्षेप

डॉ. भावना पाटोळे

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग, एलफिन्स्टन महाविद्यालय, मुंबई.

नवराष्ट्र उदयाला येतानाच पंडित नेहरूंच्या द्रष्ट्या नेतृत्वाखाली देशाची जडणघडण झाली. नुकत्याच स्वतंत्र झालेल्या भारतातील अनेक आव्हान पेलतच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेहरूंनी आपल्या नेतृत्वाचा ठसा उमटविला होता. याच काळात संसदीय लोकशाहीची झालेली पायाभरणी झाली. त्यांच्या बहुआयामी व्यक्तिमत्वाचे व नेतृत्वाचे विविध पैलू होते. स्वातंत्रोत्तर काळात देशाची जडणघडण होत असताना, नवराष्ट्राच्या आरंभ कालीन पर्वातील नेहरूंच्या नेतृत्वाचा प्रभाव सर्वश्रुत आहे. २७ मे १९६८ ला नेहरूंनी या जगाचा निरोप घेतला. नेहरूंनी आपला वारसदार निश्चित केला नव्हता. पण त्यांच्या पश्चात नेत्याची सहजपणे निवड करणे शक्य होईल अशी राजकीय व्यवस्था होऊ घातली होती. हे रीतसर पद्धतीने घडून आले.^१ देशाच्या पंतप्रधानपदाची सुत्रे लाल बहादुर शास्त्री यांच्याकडे आली. हा महत्वाचा टप्पा आहे. या संशोधकीय लेखात शास्त्रीजींची राजकीय कारकिर्द, त्यांच्या नेतृत्वाचा विकास व विविध टप्प्यातील त्यांची कार्यप्रणाली यावर प्रकाश टाकण्यात आलेला असून, याच्या अनुषंगाने नेतृत्वाची चिकित्सा करण्यात आली आहे.

पार्श्वभूमी

वाराणसी नजीक मुगलसराय येथे २ ऑक्टोबर १९०४ मध्ये त्यांचा जन्म झाला. लाल बहादूर अवध्या दीड वर्षांचे असतांनाच, सुरुवातीला शाळेत शिक्षक तर नंतर अलाहाबाद येथील रेव्हेंसु ऑफीसमध्ये नोकरी करणारे त्यांचे वडील शारदा प्रसाद श्रीवास्तव यांचा अकाली मृत्यू झाला. लहानपणापासूनच त्यांना खडतर परिस्थितीशी सामना करावा लागला. पुढे बाल लाल बहादूर व दोन कन्यांसह त्यांच्या मातोश्री रामदुलारीदेवी मिर्झापूरला आल्या. येथेच त्यांचे प्राथमिक शिक्षण पार पडले. वाराणसीला हरीशचंद्र विद्यालयात त्यांचे पुढचे शिक्षण झाले. निष्कामेश्वर मिश्रा यांनी देशभक्तीचे बाळकडू पाजले. लाल बहादूरांच्या व्यक्तिमत्वाची जडणघडण झाली ती याच काळात. देशभर गांधीजींचे असहकार आंदोलन सुरु होते. याच पार्श्वभूमीवर देश प्रेमाने भारावलेल्या लाल बहादुरांनी शाळा सोडली. असहकार चळवळ स्थगित केल्या नंतर त्यांनी वाराणसीतील काशी विद्यापीठात प्रवेश घेतला. भगवानदास, जे. बी. कृपलानी, नरेंद्रदेव यासारखे नामवंत शिक्षक त्यांना लाभले. १९२५ मध्ये काशी विद्यापीठातून 'शास्त्री' ही पदवी प्राप्त केलेल्या, लाल बहादूर वर्मा यांची ओळख इतिहासाच्या पानांवर 'लाल बहादूर शास्त्री' अशीच कोरली गेली.

स्वातंत्र्यचळवळीतील सहभाग

१९२९ मध्ये लाहोरच्या आयोजित अधिवेशनात अध्यक्ष पंडित नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली संपूर्ण काँग्रेसच्या ध्येय ठरविण्यात येउन ध्वज फडकविण्यात आला. देशाला पारतंत्र्यातून मुक्ततेची घोषणा केली. लाल बहादूर हे या अधिवेशनाला कार्यकर्ते म्हणून सामील झाले होते. याच काळात त्यांच्या कार्याला दिशा मिळाली. पुढे १९३० मध्ये अलाहाबाद जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष टंडन व उपाध्यक्ष नेहरूंनी लाल बहादूर यांची जिल्हा काँग्रेसचे चिटणीस म्हणून नियुक्ती करण्यात आली.^२ लालबहादूर यांना त्यांच्या भाषणानंतर १९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत अटक झाली होती. इ.स. १९४५ पर्यंत शास्त्रींना सात वेळा तुरुंगवास भोगावा लागला.

नेतृत्वाची जडणघडण

मुझफ्फर नगर येथे लाला लजपतराय यांच्या सर्व्हिस ऑफ पिपल्स सोसायटीचे अस्पृश्योद्धार केंद्र होते. शास्त्रींनी याच्या केंद्र प्रमुखाची जबाबदारी निष्ठेने सांभाळली. अतिशय परिश्रम केले. त्याचे आजीव सदस्यही झाले. खरेतर त्यांच्या सामाजिक कार्याचा श्रीगणेशा येथेच झाला. लाला लजपतराय यांच्या नंतर पुरुषोत्तमदास टंडन हेच या सोसायटीचे अध्यक्ष झाले. त्यांच्याच मार्गदर्शनाने सोसायटीच्या कामाच्या निमित्ताने त्यांनी अलाहाबादकडे प्रयाण केले. लाल बहादुर शास्त्रींचे ते पहिले राजकीय गुरु होत.

१९३६ मध्ये अलाहाबाद जिल्हा काँग्रेसच्या अध्यक्ष पदी लाल बहादुर निवडून आले. याच काळात काँग्रेसच्या ज्येष्ठ नेत्यांचा विश्वासही त्यांनी संपादित केला. जमीनदारी पध्दतीतील सुधारणा समितीत ते निमंत्रक होते. शास्त्रींनी अभ्यासपूर्ण सविस्तर अहवाल तयार केला. तसेच काही महत्त्वाच्या शिफारशी केल्या. यापुढे १९३७ च्या निवडणुका झाल्यानंतर उत्तर प्रदेशमध्ये काँग्रेसचे सरकार असताना जमीन सुधारणा कायदा हा याच शास्त्री समितीच्या अहवालाच्या आधारे करण्यात आला. हा कायदा केवळ उत्तरप्रदेशापुरता मर्यादित न राहता इतर राज्यातही तो लागू करण्यात आला. याची नोंद घ्यायला हवी.^३

स्वातंत्र्योत्तर काळात लाल बहादूर शास्त्रींनी काँग्रेसचे नेते म्हणून आपली ओळख निर्माण केली होती. १९४५ मध्ये विधानसभेच्या निवडणुकीत महत्त्वाच्या जबाबदा—या त्यांनी पार पाडल्या. यातूनच सार्वजनीक जीवनात लाल बहादूर शास्त्रींच्या सौजन्यशील व्यक्तिमत्वाचा परिचय सर्वांना झाला.

अलाहाबादपासून शास्त्रींचा नवा प्रवास सुरु झाला. या काळात पंडित नेहरू व पुरुषोत्तमदास टंडन यांचा विश्वासही त्यांनी संपादन केला. १९४६ साली उत्तरप्रदेशच्या मुख्यमंत्री गोविंद वल्लभ पंत यांचे ते संसदीय सचिव होते. संसदीय सचिव म्हणून त्यांची कारकिर्द महत्त्वाची ठरली. कार्यालयात रात्री उशिरापर्यंत काम करणा-या पंतासमवेत लाल बहादूरही काम करित असत. पंतांना लाल बहादूरांच्या कामाचा आवाका समजला तसाच जिवाळा निर्माण झाला. कष्टाळू, वादग्रस्त नसलेले व विश्वासपात्र अशी लाल बहादूरांची प्रतिमा निर्माण झाली व पुढे देशाच्या सर्वोच्चपदीही ती तशीच असल्याचे दिसून येते हे नमूद करावयाचे हवे.

१९४७ पासून ते उत्तरप्रदेशचे गृहमंत्री म्हणून होते. गृह व वाहतूक खात्याचे ते पहिले मंत्री. खरेतर ब्रिटीश कालखंडात दडपशाही करिता पोलीस खाते असल्याची भावना दिसून येत होती. या पार्श्वभूमीवर 'कडक नियंत्रण करतांना जमाव पांगवण्या करिता लाठीमार हा अंतिम पर्याय असल्याचे', त्यांनी स्पष्ट केले^५ चलेजाव चळवळीतील तरुणांना वरची श्रेणी देण्यात आली. जखमी पोलीसांना व्यक्तिशः भेटून त्याला कार्यपध्दती समजावून दिली.

पुढे नेहरूंनी त्यांना दिल्लीला पाचारण केले. ते काँग्रेस पक्षाचे सरचिटणीस झाले. देशात १९५२ पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत त्यांनी काँग्रेसच्या प्रचार मोहिमेची धुरा सांभाळली. नेहरूंचा विश्वसनीय सहकारी म्हणून त्यांच्याकडे पाहू लागले. लवकरच देशाच्या राजकारणात ते महत्त्वाची भूमिका बजावणार होते. अर्थातच त्यांचे नेतृत्व गूणांचा येथील राजकारणात कस ही लागणार होता.

राष्ट्रीय नेतृत्व

१३ मे १९५२ मध्ये लालबहादूर शास्त्रींनी नेहरूंच्या मंत्री मंडळातील ते रेल्वे व वाहतूक खात्याचे मंत्री म्हणून शपथविधी झाला. एका महत्त्वाच्या खात्याचा कारभार त्यांच्याकडे आला. नेहरू सरकारच्या औद्योगिक धोरणाची अंमलबजावणी करण्यात आली. नवे औद्योगिक प्रकल्प, निर्यातीला प्राधान्य व कृषी उद्योगाकडे त्यांनी लक्ष पुरविले.

आपल्याला देण्यात आलेल्या खात्याच्या कामकाजाची जबाबदारी ते नेटाने सांभाळत असत. सनदी नोकर वर्गाशी त्यांचे वर्तन सौहार्दाचे होते. त्यांना मार्गदर्शन करताना जनकल्याणाचा मंत्र ही त्यांना दिला. रेल्वेच्या अनेक सुधारणांचा हा कालखंड होता. स्वातंत्र्योत्तर काळातील फाळणीतून रेल्वे प्रशासनाचे विविध प्रश्न निर्माण झाले होते. लालबहादूर शास्त्री यांनी आपल्या पध्दतीने कामास हात घातला. इ.स. १९५६ च्या रेल्वे अपघाताच्या पार्श्वभूमीवर या अपघाताची नैतिक जबाबदारी घेत शास्त्रीजींनी पंतप्रधानांना सोपविलेला राजीनामा स्वीकारण्यात आला नाही. पुन्हा उदभवलेल्या रेल्वे अपघाताच्या पार्श्वभूमीवर शास्त्रींनी राजीनामा दिला. पंडित नेहरूंना तो स्विकारण्याचा आग्रह केला व तो स्वीकारला गेला.^६ अर्थातच या कृतीतून भारतीय राजकारणात लालबहादुरांनी एक आदर्श ही निर्माण केला.

१९५७ मध्ये वाहतूक व दळणवळण व १९५७ ते १९६१ मध्ये वाणिज्य व उद्योग खाते सांभाळले. नेहरूंच्या मंत्रीमंडळात गृहमंत्री म्हणून कार्यरत असलेल्या गोविंद वल्लभ पंतांच्या मृत्यु नंतर १९६१ मध्ये लालबहादूर शास्त्रींकडे गृहमंत्री पद आले. गृहमंत्री पदी आल्या नंतर शास्त्रीजींना आसाम मधील भाषेच्या प्रश्नाच्या आंदोलनाला सामोरे जावे लागले. गृहमंत्रीपदी त्यांनी स्वतःची कार्यपध्दती अमलात आणलेली दिसून येते. प्रसंगी निःपक्षपाती निर्णय घेताना दिसून येतात.

काँग्रेसच्या ६८ व्या भुवनेश्वर येथील अधिवेशनाचे अध्यक्ष के. कामराज होते. भुवनेश्वर काँग्रेसच्या अधिवेशनात श्री. लालबहादूर शास्त्री व श्रीमती इंदिरागांधी विचार विनिमय करित असल्याचा धीरगंभीर फोटो नवा काळ या वृत्तपत्राच्या मुख्य पानावर झळकला. या अधिवेशनातील नेहरूंची अनुपस्थिती सर्वांना जाणवली. भुवनेश्वरच्या अधिवेशनात लोकशाही समाजवादाचा ठराव एकमताने पास करण्यात आला. अधिवेशनाच्या चर्चेत उत्तरादाखल बोलत असताना, "इतके दिवस सेंट्रल पार्लमेंटरी बोर्ड हे पक्षातील भांडणे मिटविण्याचे काम मुख्यतः करित असे. पण आताते बोर्ड पक्षाच्या कार्यक्रमाची ही अंमलबजावणी करतील", असे लालबहादुरांनी स्पष्ट केले.^६

कामराज योजने नुसार ऑगस्ट १९६३ मध्ये लालबहादूर शास्त्री यांनी मंत्री पदाचा राजीनामा देउन संघटनेच्या कार्याला जुंपले होते. नेहरूंच्या आजारपणामुळे त्यांच्याच सल्ल्याने राष्ट्रपतींनी दोन कॅबिनेट मंत्रींच्या नेमणूकाचे पत्र काढले.^७ खासदार श्री लालबहादूर शास्त्री हे बिन खात्याचे मंत्री तर दामोदरम संजीव हे मजूर व व्यवसाय मंत्री होते. पाच महिन्यांनंतर शास्त्री पुन्हा मंत्रीमंडळात आले.

बिन खात्याचे मंत्री म्हणून लालबहादूरांचा केंद्रिय मंत्रीमंडळात समावेश करण्यात आल्याने, परराष्ट्र बाबी, अणुशक्ती खाते, कॅबिनेट सेक्रेटरीयट, नियोजन या नेहरूंच्या सर्व खात्याची जबाबदारी त्यांच्या वर आली. या सर्व विषयाची कागद पत्रे ही पंडित नेहरूंकडे पाठविण्या पूर्वी सुरुवातीला ती शास्त्रींच्या टेबलावरून पुढे जाणार होती. प्रत्यक्षात काही कागद पत्रे ही थेट पंडित नेहरूंकडे जात ही होती. लोकसभेत श्री. माधूर यांना उत्तर देताना 'सध्याचे बिन खात्याचे मंत्री अत्यंत उपयुक्त अशी कामगिरी बजावत आहेत व मी त्यांचा आभारी आहे, अस नेहरूंनी स्पष्ट केले.^८

पंतप्रधान पदी निवड

३ जून १९६४ मध्ये लालबहादूर शास्त्री यांची काँग्रेसचे संसदीय पक्षाचे नेते म्हणून एकमताने निवड करण्यात आली. निवडणूक एक मुखी व्हावी या करिता काँग्रेस वर्कींग कमिटीची कामराज यांना सर्वाधिकार दिले होते. पूर्वापार ठरल्या प्रमाणे

गुलजारी लाल नंदा यांनी शास्त्रींचे नाव सुचविले. त्याला मोरारजी देसाई यांनी अनुमोदन दिले. शास्त्री सद्गति स्वरात उदगारले, “माझी आज जी एकमताने निवड केली त्यामुळे त्यामध्ये नवीन विश्वास निर्माण होईल आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये त्याचा चांगला परिणाम होईल. अत्यंत विनम्रपणे भावूक स्थितीत देशाचे दुसरे पंतप्रधान बोलत होते.”^{१९} जगाचे लक्ष भारताच्या नव्या पंतप्रधानांच्या नियुक्तीकडे असतांना येथील राजकीय परिपक्वतेचे यथार्थ दर्शन लाभले होते.

नेहरुंच्या निधनाने जनता शोकाकुल होती. जम्मूकश्मिरच्या युद्ध बंदी रेषेवर व आंतरराष्ट्रीय सीमेवर पाकिस्तानने सैन्याची जमवा जमव केल्याच्या बातम्याही येत होत्या. या परिस्थितीत लालबहादूर शास्त्रींनी पंतप्रधान पदाचा कार्यभार स्वीकारला.

आव्हाने व शास्त्रींची कार्य पद्धती

शास्त्रींची पंतप्रधान पदी नियुक्ती झाल्यानंतर अनेक आव्हाने त्यांच्या समोर होती. अन्नटंचाई, अद्यापपर्यंत अंमलबजावणी न झालेली तिसरी पंचवार्षिक योजना, भ्रष्टाचार, स्वतंत्र नागालँडचे आंदोलन, तर दक्षिण भारतात हिंदी भाषिकेला देण्यात येणा—या अधिकृत भाषा म्हणून स्वीकृतीच्या विरोधात उद्रेक दिसून येत होता. याच वेळी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सोव्हिएत रशियाशी संबंध दृढ करणे तसेच अमेरिका इंग्लंडशी ही सलोखा राहिल या करिताचे प्रयत्न करित राहणे शास्त्रींना आवश्यक वाटत होते.

अन्न धान्याच्या नीव्र टंचाईला सामोरे जावे लागले. दुष्काळाने ही यात भर घातली. साठेबाजी, काळाबाजार यांच्या विरोधात कारवाईचे आदेश त्यांनी दिले होते. धान्योत्पादन करताना परकीय राष्ट्रांकडून धान्याची आयात करण्याची निकड पंतप्रधान शास्त्रींना जाणवली होती. अमेरिका, कॅनडा, आस्ट्रेलिया, या देशांत धान्य आयाती करिता प्रयत्न होत होते. तसेच उत्पादन वाढी करिताचे नवे धोरण आखण्या करिता शास्त्रींच्या मार्गदर्शना खाली अन्न व कृषीमंत्री चे सी. सुब्रमण्यम् कामास लागले. लालबहादूर शास्त्री यांच्या नेतृत्वा खाली कृषी क्षेत्राच्या बिकट परिस्थिती वर मात करण्या करिता हरित क्रांतीच्या प्रयोजनास चालना मिळाली. नंतरच्या काळात भारत पाक युद्धा समयी ‘जयजवान जय किसान’ या घोषणेने देशातील जनतेला सुरक्षा व कृषी विषयक विकासात सक्रिय सहभागी केले गेले. तेत्यांचे केवळ घोष वाक्य नव्हे तर त्यांच्या कार्यप्रणालीचे प्रतिबिंब यात साठवले होते.

शास्त्री पंतप्रधान झाल्यानंतर मंत्रीमंडळात काही बदलही झाले. पंतप्रधानाच्या सचिवालाचा प्रमुख म्हणून केंद्रसरकारच्या सचिवांच्या दर्जातील एका प्रमुख खाजगी सचिवाची नियुक्ती पंडित नेहरुंनी केली होती. शास्त्रीजींनी या पदाचे नांव बदलून त्यात “पंतप्रधानाचा सचिव” असा बदल केला होता. भारत सरकारच्या सर्व सचिवांचे सारखेच पद आहे असे चित्र या बदलाने निर्माण झाले होते. यामुळे इतर मंत्रालयाशी सल्ला मसलत करणे सुलभ झाले व कारभाराचे सुसुत्रीकरण तसेच कामात गतीमानता आली. मंत्री बैठकामध्ये मते मांडू लागले. मंत्रीमंडळ समिती किंवा आणीबाणी समिती पुढे महत्वाच्या बाबी मांडल्या गेल्या. सामुहिक जबाबदारीच्या तत्वावर कामकाज केले जात होते. किचन कॅबिनेट ही कधी तयार झाले नव्हते. भेटायला येणाऱ्यालाअ मनमोकळं बोलता पुरेसा वेळ देऊन ऐकून घेऊन ज्याला निःपक्ष पाती मत प्रदर्शनाला प्रोत्साहन देत असत. पण अंतिम निर्णय हा स्वतःचाच असे. मंत्री मंडळात झटपट व कार्यक्षमतेने निर्णय होत असल्याचे स्पष्ट करताना शास्त्रींच्या पंतप्रधानाच्या कार्य शैलीची खास वैशिष्ट्ये मंत्रीमंडळ सचिव धर्मवीरांनी मांडलेली आहेत.^{१०}

परराष्ट्र संबंधाबाबतचे त्यांची कामगिरी नोंद घेण्या सारखी आहे. ब्रिटन, सोव्हिएत युनियन या यशस्वी दौऱ्याने लालबहादुरांचे आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा तयार झाली. सोव्हिएत रशियाची भेट ही राजकीय दृष्ट्या महत्वाची ठरली. या भेटीत रशियाचे पंतप्रधान कोसाजीन यांच्याशी देशातील अन्नधान्य समस्या, उद्योगधंदे, समाजवाद, देशाची लष्करी सामर्थ्य व आर्थिक विकासा करिताची भूमिका याबाबत चर्चा झाली. शास्त्री व कोसाजीन यांच्यात मैत्री निर्माण झाली ती अखेर पर्यंत. दोन्ही देशाचे संबंध मैत्रीचे व सहकार्याचे होते. श्रीलंकेतील ९ लाख पेक्षा अधिक भारतीयांच्या प्रश्नाबाबतचा विचार करण्यात आला. श्रीलंकेचे पंतप्रधान श्रीमती बंदरनायके यांच्याशी कैरो येथे चर्चा झाली होतीच. ब्रम्हदेश, अफगणिस्तान बरोबरच परराष्ट्रमंत्री सरदार स्वर्णसिंग यांनी श्रीलंकेच्या दौऱ्या नंतर या प्रश्नाबाबतचा अहवाल आला होताच. पंतप्रधानांनी आमंत्रित केल्या प्रमाणे श्रीलंकेचे पंतप्रधान सीमाराव बंदर नायके व लालबहादुरशास्त्री यांच्यात करार होऊन श्रीलंकेमध्ये ३ लाख भारतीयांना नागरिक म्हणून मान्यता मिळाली, तर उर्वरित पाच लाख पेक्षा अधिक भारतीयांना येथील नागरिक म्हणून सामील करण्याचे ठरले. सदर करार हा पंतप्रधान शास्त्री यांच्या नेतृत्वाचा मोठा विजय आहे, अशी निरिक्षकांची प्रतिक्रिया होती.^{११}

चौथी पंचवार्षिक योजनेची आखणी केली जात होती. धान्याच्या वाढत्या किमती हे सरकार पुढे महत्वाचे आव्हान होते. सामान्य माणसाचा, दुबळ्या वर्गाचा विचार न करता आपल्याला योजनाच आखता येणार नाही हे लालबहादूर शास्त्री यांनी स्पष्ट केले होते. सरकारकडे सत्तेचे केंद्रीकरण व कार्यक्षेत्र अंमलबजावणीचा अभाव हे आर्थिक समस्येच्या मूळाशी असल्याचे ही त्यांना उमगले होते. ग्रामीण विकास साधण्या करिता ग्रामीण भागात अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणासही ते अनुकूल होते.

आपल्याला भाषणातून औद्योगीकरणाच्या योजना कार्यान्वित करण्याचे आवाहन मांडले. अन्नधान्य परिस्थिती, महागाई, काळाबाजार, साठेबाजी या प्रश्नांनी देश त्याचे पडसाद लोकसभेतून उमटले. नव्या सरकारला याला जबाबदार धरण्यात आले. लोकसभेच्या पहिल्याच अधिवेशनात लालबहादूर शास्त्रींच्या सरकारला अविश्वासाच्या ठरावाला सामोरे जावे लागल होते.

आव्हाने भाषेचे

साधारण २६ जानेवारी १९६५ पूर्वी भाषिक आंदोलन पेटल व या आंदोलनाने हिंसक रूप धारण केले.

त्याची संक्षिप्त पार्श्वभूमी अशी. सन १९५० मध्ये पुढच्या १५ वर्षांनी केंद्र व राज्य यांच्या व्यवहारात इंग्रजी व जी हिंदीचा वापर करण्याबाबतचा निर्णय झाला. हिंदी भाषिक नसलेल्या राज्यांचा याला तेव्हा पासूनच विरोध होता. दक्षिण भारतात मुख्यतः तामिळनाडू मध्ये हिंदी भाषेच्या सक्तिच्या विरोधात वातावरण तापलं. १९५६ मध्ये अँकडमी ऑफ तामिळनाडूने राज्याराज्यातील व केंद्रसरकारची व्यवहारातील भाषा इंग्रजीत असावी या करिताचा ठराव आणणा दुराई, रामस्वामी नायकर या जेष्ठ नेत्यांच्या सहया निशी सादर करण्यात आला होता. १९६५ मध्ये या आंदोलनाने हिंसक रूप धारण केले.

लालबहादूर म्हणतात, 'या दुदैवी घटनेने मला जबरदस्त धक्का पोहोचला असून मी व्याकूळ झालो आहे. कोणते ही गैरसमज होऊनयेत म्हणून मी आपल्याला अशी ग्वाही देऊ इच्छितो की, जोपर्यंत लोकांना इंग्रजी राज्याच्या भाषेच्या कारभारा करिता ती भाषा प्रादेशिक किंवा इंग्रजी दोन राज्यातील संवादाची भाषा इंग्रजी असेल वा इंग्रजी मध्ये भाषांतर केलेले कागद जोडलेले राहतील जी राज्ये हिंदी बोलत नाहीत ते केंद्रसरकारशी पत्रव्यवहारात इंग्रजी भाषा वापरतील. व्यापार उद्योगा करिता इंग्रजीचा वापर तर ऑल इंडिया सिव्हिल सर्व्हिसच्या परिक्षा हा केवळ हिंदीत नव्हे तर इंग्रजीतील घेतल्या जातील', असे महत्वपूर्ण आश्वासन त्यांनी दिले.^{१२}

शास्त्रींची कणखरता

श्रीनगर मधील पेच प्रसंगातून प्रसंगी शास्त्री खंबीरपणे निर्णय घेऊ शकतात हे दाखवून दिले. मार्च १९६३ मध्ये त्यांनी नेपाळचा दौरा केला. भारत व नेपाळ मधील संबंध काही गैरसमुज्जीने बिघडले असतांना हे संबंध सुधारावेत या करिता नेहरूंनी त्यांच्यावर ही जबाबदारी सोपविली होती. नेपाळचे राजे महेंद्र, पंतप्रधान तुलसीगिरी, गृहमंत्री विश्वबन्धू थापा यांच्या भेटी घेऊन त्यांनी चर्चा केली. आपल्या सौजन्यशील वागणूकीने लालबहादुरांनी देशाकरिता अनुकूल मत निर्माण केले. शास्त्रींची परदेशातील ही पहिलीच कामगिरी यशस्वी ठरली. दोन्ही देशांमध्ये सलोख्याचे संबंध निर्माण झाले.

पंतप्रधानांच्या अध्यक्षते खाली राष्ट्रीय संरक्षण खात्याने संरक्षण विषयक नव्या योजनेचा प्रस्ताव दिला. संरक्षण विषयक उत्पादनांची वाढ, आधुनिकीकरण, यासारख्या बाबी यांत समाविष्ट होत्या. संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या अधिपत्याखालील सेनादलाच्या तिन्ही विभागाकडे लक्ष पुरविले गेले व अधिकाऱ्यांचा विश्वास, सैनिकांना आत्मबल अशा बहुविध सुधारणांचा पाकिस्तानशी झालेल्या युद्धात फायदा मिळाला.

भारतातील सामाजिक आर्थिक विकास प्रक्रियेत पुन्हा अखेर पर्यंत सहभागी असलेल्या पंतप्रधानांच्या अध्यक्षते खालील राष्ट्रीय संरक्षण समितीने संरक्षण विषयक नव्या योजनेचे प्रस्ताव संरक्षण खात्याने सादर केले. राष्ट्रीय संरक्षण उत्पादनांची वाढ, भुसत्तेचा विस्तार व वायुसेनेचे आधुनिकीकरण ही अशी वैशिष्ट्यपूर्ण योजना आखली गेली.

१९६५ पासून सुरु झालेले कच्छ प्रकरण व हा प्रश्न धोक्याचे वळण घेतांना संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी पंतप्रधान शास्त्रींच्या सहवासाची आपल्या लेखनातून केलेली पुढील नोंद महत्वाची ठरते. "शास्त्रीजींनी केलेल्या विचार विनिमयातून त्यांची संरक्षक विषयक मते वास्तव आहेत. देशाच्या हितासाठी धोका पत्करण्याची त्यांनी मानसिक तयारी आहे आणि त्याला लागणारी कणखर मनोवृत्ती त्यांच्या जवळ आहे. याचा अनुभव मला येऊ लागला" असे ते म्हणतात.^{१३} भारत व पाकिस्तानातील संघर्ष सामोपचाराने व टप्पाटप्प्याने मिटायला हवा. आपलेमत भेद आणि भांडणे यांची परिणती अपरिहार्य लढाईत होऊनये अर्थात युद्ध प्रसंगी त्यांनी कणखरतेचे प्रदर्शन केले ही वस्तुस्थिती होती.

युद्धाच्या या पार्श्वभूमीवर लालबहादुरांचे नेतृत्व उजळून निघाले. 'समजूतदारपणा बाजूला ठेवून आपल्या आक्रमक कारवाया पाकिस्तानने चालूच ठेवल्या. तर आमची सेना देशाचे संरक्षण करीलच. पण त्याच्या जोडीला स्वतःची रणनीती आणि मनुष्यबळ व साधन सामग्री यांचा अधिकातअधिक चांगल्या प्रकाराने कसा वापर करावा हे ही ठरविले व तसे करण्याचे स्वातंत्र्य त्यांना राहिल', अशी घोषणा पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रींनी २० एप्रिल १९६५ रोजी संसदे पुढे केली होती.^{१४}

पाकिस्तानने लष्करी डावपेच आखले. पाकिस्तानचे परराष्ट्रमंत्री यांनी ऑपरेशन डे अर्ट हॉक, ऑपरेशन जिब्राल्टर, ऑपरेशन ग्रँड स्लॅम अशा टप्प्यां मध्ये योजना आखली. ९ सप्टेंबर १९६५ मध्ये पाकिस्तानने छांब क्षेत्राला केलेल्या हल्ल्यापासून २२ सप्टेंबर १९६५ म्हणजेच युद्ध समाप्ती पर्यंत संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाणांनी लिहिलेली रोजनिशी हा महत्वाचा ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे. प्रत्येक दिवशी युद्धक्षेत्र, संरक्षण मंत्रालय या युद्धकाळातील संसदेतील चर्चेतून याबाबतची संक्षिप्त माहिती मिळते. राम प्रधानानी पहिली फेरी म्हणून प्रकाशित केलेल्या या रोजनिशीत युद्ध आघाडीवरच्या घडामोडी अनेक सुक्ष्म घटना टिपल्या आहेत. रामप्रधान यांच्या शब्दात द्यायचे झाल्यास, 'भारतीय भूसेनाप्रमुख यांची मानसिक अवस्था आणि पंतप्रधान लालबहादुर शास्त्री यांनी दाखविलेला खंबीर पणाचे मोजक्या शब्दात वर्णन केले आहे'.^{१५} खंबीर व उदात्त मनोधैर्याचे शास्त्रींचे कणखर नेतृत्व हा स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या इतिहासातील महत्वपूर्ण टप्पा आहे.

लालबहादुरांच्या नेतृत्वाचे अंतरंग

स्थानिक पातळीवरील कार्यकर्ताते राष्ट्रीय नेता हा लालबहादुर शास्त्रींचा राजकिय प्रवास त्यांच्या प्रभावशाली कारकिर्दीची जाणीव करून देतो. लालबहादुरांचे बालपण हे जरी दारिद्र्यात गेले असले व प्रतिकूल परिस्थितीशी त्यांना संघर्ष करावा लागला असला तरी कोणतीही कट्टा त्यांनी मनात बाळगली नाही. संस्कारक्षम वयात स्वातंत्र्य चळवळीत तसे सक्रिय होते. स्वातंत्र्य

आंदोलनात सामील होणे हे आपले कर्तव्य असल्याच्या उदात्त भावना त्यांच्या ठायी होती. छत्रपती शिवराय, महाराणा प्रताप यांच्या प्रेरणादायी कथांनी ते भारावले होते. एकोणिसाव्या शतकातील प्रबोधन चळवळीत स्वामी दयानंद, विवेकानंद व कॉंग्रेसच्या पूर्वसुत्रांच्या चरित्रांचे वाचन त्यांनी आस्थेने केले. येथील सामाजिक व राजकिय जाणीवा वृद्धिंगत झाल्या. काशी विद्यापीठात शास्त्री ही पदवी संपादन करित असतानाच राजकिय चर्चांमध्ये त्यांचा सहभाग होता. येथेच त्यांच्या मनाचे मशागत झाली होती. मित्रमंडळीत खेळकर असलेल्या लालबहादूरांची सामाजिक प्रतिमा शांत शास्त्री अशीच होती.

नेहरूंनी उत्तर प्रदेशाच्या कार्या पासून त्यांना कामाची व व्यक्तीमत्वाची ओळख होती. उत्तर प्रदेशच्या कॉंग्रेस कार्यात त्यांचे योगदान मोठे आहे. तत्कालिन विविध जबाबदाऱ्या त्यांनी समर्थपणे पेलल्या. राष्ट्रीय चळवळीत त्यांचा सकिय सहभाग होता. राजकीय आकांक्षा नव्हत्या. देशाच्या पहिल्या निवडणुकांच्या पार्श्वभूमीवर कॉंग्रेस पक्षा करिताचे त्यांचे योगदान अर्थपूर्ण ठरते. कॉंग्रेस पक्षातील तो सर्वमान्य नेता होता. अर्थातच नेहरूंच्या पश्चात ते देशाच्या पंतप्रधान पदी आले.

लाइफ मासिकात लिहिले गेले ते असे. 'जमलेल्या लोकांना नेहरू पेशा शास्त्रीजी अधिक जवळचे वाटत असत. शास्त्रीजीनी भारताला एक भावनिक परिणाम दिले. एक नवीन कणखरपणा आणि राष्ट्रीय एकात्मतेची जाणीव दिली. चीनच्या युध्दाने देश मोडकळीला आल्या सारखे झाले होते. पण यावेळी जेव्हा युध्दाचा प्रसंग आला तेव्हा सर्व गोष्टी सुरळीत चालल्या. गाडया वेळेवर घ्यावयाच्या. सैन्य तुटून लडले. कुठेही धार्मिक दंगल झाली नाही. जुना नैतिकतेचा अविर्भाव भय आणि भरकटते पणा, भीती आणि निराशा सारे काही नाहीसे झाले होते?'^{१६}

सदैव दिसून येतेते संयमी मृदू व्यक्तिमत्व. त्यांच्या व्यक्तिमत्वातील अत्यंत साधेपणा सौहार्द यांचे दर्शन होते. प्रसंगी सावध व कणखर असलेल्या नेतृत्वाने देशाच्या विविध आव्हाने असमर्थपणे पेलली राष्ट्रीय चळवळीचे तेज त्यांना लाभले होते. राष्ट्रीय कार्यात त्यांनी स्वताला झोकून दिले होते. प्रसंगी त्यांचे मुले, पत्नी त्यांच्याकडे ही लक्ष देणे शक्य नव्हते. ते सत्तांध नव्हते तसेच वैयक्तिक गरजांकरिता कोणत्याही शासकीय लाभ ही त्यांनी घेतला नाही यातूनच त्यांचे असामान्य व्यक्तिमत्व अधोरेखित होते.

वेल्सहेंजेन यांनी 'आफ्टर नेहरू हू?' या आपल्या ग्रंथात नेहरूंच्या भावी वारसदारा करिताच्या दिलेल्या आठ नावांमध्ये मोरारजी देसाई व कृष्णमेनन यांच्या नंतर लालबहादुर शास्त्री हे खरे वारसदार असल्याची चर्चा केली होती. पंतप्रधान पदाकरिताचा पहिला बहुमान हा लालबहादूराना असेल हे मांडतानाच, 'खंबीरतेचा अभाव याच बरोबर त्यांची प्रकृतीही मोठी अडचण आहे. पहिल्या हृदय विकाराच्या झटक्याने जरी फारशी हानी झाली नसली तरी दुसरा व तिसरा झटका त्यांना पंगू बनवू शकेल', असे त्यांच्या एका सहकारी मंत्र्याचे म्हणणे आहे. १७ कामाचा ताणव यातून प्रकृतीवर होणारा विपरीत परिणामाला त्यांना त्यांच्या कार्यकाळात सामोरे जावे लागले. पंतप्रधानांच्या सहचारिणी ललिताबाईंच्या दैनंदिन जीवनातील गृहकृत्ये कमी नव्हती. पतीला चांगले भोजन देणे, त्यांच्या आरोग्याला जपणे आणि ईश्वरावर दृढ भक्ती ठेवणे या तीनच गोष्टी मला महत्वाच्या वाटतात हे त्यांनी स्पष्ट केले होते.^{१८}

अखंड कार्यरत असणाऱ्या राष्ट्रप्रेमी, निष्कलंक राजकारणी, निर्णायक क्षणी खंबीर, सावध अशा या राष्ट्रीय नेत्याने अल्पावधीत सत्ता सोपानाच्या पायऱ्या चढल्या त्या स्व कष्टानेच व स्व कर्तृत्वाने. ११ जानेवारी १९६६ मध्ये ताश्कंद येथे झालेल्या ऐतिहासिक करारानंतर, त्याच रात्री पंतप्रधान शास्त्रींनी अखेरचा श्वास घेतला. त्यांच्या आकस्मित व दुर्दैवी मृत्यूने त्यांची पंतप्रधान पदावरची कारकिर्दही अवघे एकोणिस महिने एवढीच होती. त्यावेळी तेजनेतेचे लाडके नेते होते.

तळटीपा

१. कुलदीप नायर, बीटवीन द लाइन्स, नवी दिल्ली, १९६९, पृ. १३
२. सी.पी.; श्रीवास्तव, अनु. अशोक जैन, लालबहादुर शास्त्री राजकारणातील मर्यादा पुरुषोत्तम, पुणे, १९९६, पृ. ४२.
३. कित्ता, पृ. ४५.
४. कित्ता, पृ. ५४
५. कित्ता, पृ. ५८
६. नवाकाळ, १० जानेवारी १९६४, मुंबई, पृ. १.
७. नवाकाळ, २३ जानेवारी १९६४, पृ. १.
८. नवाकाळ, ३१ मार्च १९६४, पृ. १
९. नवाकाळ, ३ जून, १९६४, पृ. १
१०. जैन, पूर्वोक्त, पृ. ८७
११. नवाकाळ, ३० आक्टोबर १९६४, पृ. १.
१२. रामचंद्र गुहा, अनु. शारदा साठे, गांधी नंतरचा भारत, मार्च, मुंबई, २०११, पृ. ४६१
१३. यशवंतराव चव्हाण ऋणानुबंध, मुंबई, द्वितीय आवृत्ती १९८६ पृ. १५०
१४. रामप्रधान, १९६५ भारत. पाक युद्ध पहिली फेरी, पुणे, २००८, पृ. ३७
१५. कित्ता, पृ. ९
१६. रामचंद्र गुहा अनु. शारदा साठे, पूर्वोक्त, पृ. ४७१
१७. वेल्सहेंजेन, आफ्टर नेहरू हू ?, लंडन, १९६३, पृ. १२९.
१८. नवाकाळ, ३१ जुलै १९६५, पृ. ३